

บทที่ ๒ จิตวิทยาในพระอภิธรรม

๑. สิ่งมีชีวิตตามทัศนะของพุทธปรัชญาเถรวาท

ตามทัศนะของพุทธปรัชญา สิ่งมีชีวิต หมายถึง ความเป็นอยู่ของร่างกาย จิตและเจตสิก (สิ่งที่ปรุงแต่งจิตหรือคุณสมบัติของจิต) มีกรรมเป็นสิ่งที่นำมาเกิด ตามรักษาให้ดำรงชีวิตอยู่ได้ และทำสิ่งต่างๆ โดยมีจิตและเจตสิกเป็นผู้กำกับ ดังนั้น สิ่งมีชีวิตหมายถึงเฉพาะมนุษย์และสัตว์เท่านั้น ไม่รวมเอาพืชเพราะไม่ได้เกิดมาจากกรรม ไม่มีจิตและเจตสิกในการรับรู้ คิดนึก เรื่องราวต่างๆ ซึ่งแตกต่างจากทัศนะทั่วไป ที่ให้คำจำกัดความของสิ่งมีชีวิตว่า หมายถึง สิ่งที่เจริญเติบโตได้ กินอาหารได้ เคลื่อนไหวได้ และสืบพันธุ์ได้ ซึ่งหมายเอามนุษย์ สัตว์ และพืช

สิ่งมีชีวิตมีส่วนประกอบ ๓ ส่วน ได้แก่ ๑) ร่างกายนั้น เรียกว่า รูปหรือรูปธรรม เป็นสิ่งที่ไม่มีความรู้สึกนึกคิด ๒) จิต และ ๓) เจตสิก เรียกว่า นามหรือนามธรรม เป็นสิ่งที่รับรู้และสามารถนึกคิดเรื่องราวต่างๆ ได้ สิ่งมีชีวิตในโลกล้วนประกอบด้วยธรรมชาติ ๓ อย่างนี้เท่านั้น ไม่มีสิ่งใดที่เป็นตัวเราของเราเพราะสิ่งมีชีวิตล้วนประกอบด้วยส่วนที่เป็นรูปและนามที่เกิดขึ้นและดับไปอย่างรวดเร็วเหมือนกันทั้งสิ้น

นอกจากนี้ สิ่งมีชีวิตยังอาจแบ่งออกเป็นส่วนประกอบ ๕ ส่วน เรียกว่า ชันน์ แปลว่า กอง, พวก, หมวด, หมู่ หมายถึงสภาวะธรรม ๕ อย่าง ซึ่งประกอบด้วย

- ๑) รูปชันน์ คือ อวัยวะน้อยใหญ่ ที่มีอยู่ในร่างกายทั้งหมด
- ๒) เวทนาชันน์ คือ ความรู้สึกสุข ทุกข์ ดีใจ เสียใจ หรือเฉย ๆ
- ๓) สัญญาชันน์ คือ ธรรมชาติที่มีหน้าที่ในการจำ หรือเป็นหน่วยความจำของจิตนั่นเอง
- ๔) สังขารชันน์ คือ ธรรมชาติที่ปรุงแต่งจิตให้มีลักษณะต่างๆ ดีบ้าง ไม่ดีบ้าง
- ๕) วิญญาณชันน์ คือ ธรรมชาติที่รับรู้สิ่งต่างๆ ที่มาปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ และทำให้เกิดความรู้สึกนึกคิดต่างๆ

๒. ความหมายและการเกิดขึ้นของจิต

๒.๑ ความหมาย

จิต ได้แก่ ธรรมชาติที่รับรู้อารมณ์ เป็นธรรมชาติที่ทำหน้าที่เห็น ได้ยิน รับรู้กลิ่น รับรู้รส รู้สึกต่อการสัมผัสถูกต้องทางกาย และรู้สึกนึกคิดทางใจ จิตเป็นธรรมชาติที่เราไม่สามารถมองเห็น ไม่สามารถสัมผัสด้วยกายได้ ไม่มีรูปร่าง แต่ก็ เป็นสิ่งที่มีอยู่จริง เป็นสิ่งที่เกิดขึ้น ตั้งอยู่ แล้วดับไป

อย่างรวดเร็ว โดยจิตจะเกิดดับอย่างรวดเร็วมาก ช่วงเวลาลัดนิ้วมือเดียว จะมีการเกิดและดับของจิตถึงหนึ่งล้านล้านครั้ง หรือเรียกตามภาษาบาลีว่า แสนโกฏิขณะ

การเกิดขึ้นและดับไปของจิตนั้นล้วนต้องอาศัยเหตุและปัจจัยต่างๆ ทำให้เกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไปตามกฎธรรมชาติ จิตที่เกิดแต่ละครั้งหรือเรียกว่า **ขณะ** จะรับอารมณ์ได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น แต่เพราะจิตเกิดและดับสลับกันเร็วมาก จึงทำให้เราแยกไม่ออก เช่น ในขณะที่เราร้องเพลงคาราโอเกะอยู่นั้น จิตที่ได้ยินเสียงทางหูกับจิตที่เห็นภาพทางตา เกิดขึ้นคนละครั้งกัน ในขณะที่เราเห็นภาพ เราก็จะไม่ได้ยินเสียง และในขณะที่ได้ยินเสียงเราก็จะไม่เห็นภาพ แต่การที่เราเข้าใจว่าการเห็นและการได้ยินนั้นเกิดขึ้นพร้อมๆ กันนั้นจึงเป็นความเข้าใจผิด เพราะจิตที่เกิดขึ้นในแต่ละครั้งนั้น จะรับอารมณ์ได้เพียงอย่างเดียวเท่านั้น ดังนั้น การเกิดและดับของจิตจึงเป็นสิ่งที่ยากที่จะรู้เท่าทันได้

๒.๒ สถานที่เกิดของจิต

สถานที่เกิดของจิตมี ๖ แห่ง ตามอวัยวะที่ใช้ในการรับรู้อารมณ์ต่างๆ ได้แก่

- ๑) จิตเกิดที่ตา ทำหน้าที่เห็นรูปหรือสิ่งต่างๆ ที่ปรากฏทางตา เรียกว่า จักขุวิญญาณ
- ๒) จิตเกิดที่หู ทำหน้าที่ได้ยินเสียงที่ปรากฏทางหู เรียกว่า โสทวิญญาน
- ๓) จิตเกิดที่จมูก ทำหน้าที่รับรู้กลิ่นที่เข้ามาปรากฏทางจมูก เรียกว่า ฆานวิญญาน
- ๔) จิตเกิดที่ลิ้น ทำหน้าที่รับรู้รสที่ปรากฏทางลิ้น เรียกว่า ชิวหาวิญญาน
- ๕) จิตเกิดที่ประสาทกาย ทำหน้าที่รับรู้ความรู้สึกที่เกิดจากการสัมผัสผัสสุกต้องทางกาย เรียกว่า กายวิญญาน

- ๖) จิตเกิดที่ใจ ทำหน้าที่ รู้สึก นึกคิดทางใจ เรียกว่า มโนวิญญาน

จะเห็นได้ว่า คำว่า จิตและวิญญาน นั้นใช้แทนกันได้ ใช้หมายความถึงสิ่งเดียวกันคือสิ่งที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ต่างๆ ที่ผ่านเข้ามาทางอวัยวะคือ ตา หู จมูก ลิ้น ประสาทกายและใจ นอกจากคำว่าวิญญานแล้ว ยังมีคำอีกหลายคำที่ใช้เรียกแทนจิต เช่น หทัย, ปัททระ, มโน, มนัส, มนินทริย์, มโนธาตุ, มโนวิญญานธาตุ, วิญญานขันธ, มนายตนะ เป็นต้น

จากที่กล่าวมาจะเห็นได้ว่า มีคำ ๒ คำที่มีความเกี่ยวข้องกันและมักใช้เสมอ คือ คำว่า จิต และคำว่า อารมณ์ หากจะแยกให้ชัดเจน ก็จะได้ความว่า จิตเป็นสิ่งที่ทำหน้าที่รับรู้อารมณ์ ส่วนอารมณ์นั้นเป็น สิ่งที่ถูกรับรู้ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และเรื่องราวต่างๆ ที่นึกคิด ไม่ได้หมายถึงสภาพนิสสัยใจคอ หรือความรู้สึกต่างๆ ที่ใช้กันทั่วไป เช่น อารมณ์ดี อารมณ์เสีย เป็นต้น จิตจะไม่ว่างจากการรับรู้อารมณ์ เมื่อจิตเกิดขึ้น จะต้องมียารมณ์ให้รับรู้ทุกครั้ง จิตคือตัวรู้ อารมณ์คือสิ่งถูกรู้ ถ้าไม่มีสิ่งถูกรู้ ตัวรู้ก็ย่อมไม่เกิดขึ้น เมื่อมีการรับรู้ ก็ย่อมจะต้องมีสิ่งที่ถูกรับรู้เสมอ

ชื่อเฉพาะของสถานที่เกิด จิตและอารมณ์

สถานที่เกิด	จิต	อารมณ์
ตา = จักขุทวาร	จักขุวิญญาณ	สิ่งที่เห็น = รูปารมณ์
หู = โสตทวาร	โสตวิญญาณ	เสียง = สัททวารมณ์
จมูก = ฆานทวาร	ฆานวิญญาณ	กลิ่น = คันธารมณ์
ลิ้น = ชิวหาทวาร	ชิวหาวิญญาณ	รส = รสารมณ์
กาย = กายทวาร	กายวิญญาณ	สิ่งที่มาสัมผัส = โผฏฐัพพารมณ์
ใจ = มโนทวาร	มโนวิญญาณ	สิ่งที่ปรากฏทางใจ = ธรรมารมณ์

การที่จิตเกิดดับสืบต่อกันเป็นกระแส เปรียบเทียบได้กับกระแสน้ำ ที่ประกอบไปด้วยอนุของน้ำเล็กๆ เรียงติดต่อกันเป็นสาย เรียกว่า **สันตติ** ในขณะที่จิตไม่รับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า **ภวังคจิต** ซึ่งทำหน้าที่รักษาชีวิตไว้ไม่ให้แตกสลายไปจนกว่าจะสิ้นอายุจากภพนี้ แม้ในขณะหลับสนิท ไม่มีการฝัน หรือสลบไป ก็จะมีภวังคจิต เกิดดับสืบเนื่องกันตลอดเวลา

ส่วนจิตรับรู้อารมณ์ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย และใจ เรียกว่า **วิถิจิต** หรือจิตขึ้นสู่วิถี เมื่อสิ้นสุดการรับรู้แต่ละวิถี ก็จะมีภวังคจิตเกิดขึ้นอยู่ทุกครั้ง แต่เพราะการเปลี่ยนแปลงกลับไปกลับมา ระหว่างวิถิจิตกับภวังคจิตนั้น เกิดขึ้นรวดเร็วมาก โดยมีการเกิดดับอย่างรวดเร็วถึงประมาณ ๑ ล้าน ๆ ครั้งต่อวินาทีดังกล่าวแล้ว ดังนั้น เราจึงไม่สามารถที่จะรู้สึกได้ แม้แต่แสงไฟจากหลอดไฟฟ้าก็มีการกระพริบตามความถี่ของไฟฟ้ากระแสสลับกันไปด้วยความเร็วเพียง ๕๐ ครั้งต่อวินาทีเท่านั้น แต่เราก็ยังไม่สามารถสังเกตเห็นการกระพริบของแสงไฟได้ การที่เราจะรับรู้ถึงการเกิดดับคั่นกันไป ระหว่างวิถิจิตกับภวังคจิตจึงเป็นสิ่งที่เราไม่สามารถจะทำได้อย่างแน่นอน

การเกิดขึ้นของจิต คือ วิญญาณขันธ์ จะเกิดขึ้นโดยไม่มีคุณสมบัติของจิตหรือเจตสิก ซึ่งได้แก่ เวทนา สัญญา และสังขาร ไม่ได้ เพราะจิตเพียงอย่างเดียว ไม่สามารถรับรู้หรือนึกคิดอะไรได้เลย จิตเปรียบเสมือนนาฬิกา เจตสิกเปรียบเสมือนชิ้นส่วนและเฟืองจักรต่างๆ ที่ทำให้นาฬิกาทำงานได้ ดังนั้น จิตและเจตสิก จะแยกจากกันไม่ได้ ต้องเกิดอิงอาศัยกันและกัน จิตแต่ละดวงที่เกิดขึ้น จะต้องมียเจตสิกปรุงแต่งเสมอ เพราะการไม่รู้สภาวะที่เป็นจริงนี้ จึงทำให้เรายึดขันธ์ทั้ง ๕ ว่า

เป็นตัวตนของเรา โดยมีกิเลสเป็นผู้บงการให้กระทำการต่างๆ ทั้งดีและชั่ว ทำให้เกิดผลของกรรมนั้นๆ ซึ่งจะส่งผลให้เราต้องเวียนว่ายตายเกิดอย่างไม่รู้ที่สิ้นสุด

๓. ลักษณะของจิต

จิตทุกดวงมีลักษณะทั่วไปเหมือนกัน ๓ ประการ เรียกว่า สามัญลักษณะ เป็นกฎธรรมชาติที่เรียกว่า ไตรลักษณ์ สรรพสิ่งในโลกทั้งสิ่งที่มีรูปปรากฏ (รูปธรรม) และไม่มีรูปปรากฏ (นามธรรม) ต้องมีลักษณะเช่นนี้เหมือนกันทั้งหมด ได้แก่

- ๑) อนิจจลักษณะ ได้แก่ ความคงที่ ไม่เที่ยง เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา
- ๒) ทุกขลักษณะ ได้แก่ การไม่ทนอยู่ในสภาพเดิม เกิดขึ้นแล้วต้องดับไป
- ๓) อนัตตลักษณะ ได้แก่ ความไม่ใช่ตัวตน ไม่อยู่ในอำนาจบังคับบัญชาของผู้ใด จะบังคับให้หยุดการเกิดดับไม่ได้

นอกจากนี้ จิตยังมีลักษณะพิเศษเฉพาะตัวอีก ๔ ประการ เรียกว่า วิเศษลักษณะ ได้แก่

- ๑) การรับรู้อารมณ์ เป็นลักษณะ
- ๒) การเป็นประธานในสภาวะธรรมทั้งปวง การกระทำต่างๆ ทั้งทางกาย ทางวาจา และทางใจ ไม่ว่าจะบุญ หรือเป็นบาป จะสำเร็จได้ก็ด้วยจิตทั้งสิ้น
- ๓) การเกิดดับสืบต่อกันอย่างไม่ขาดสาย
- ๔) การมีกรรมในอดีต ทวาร อารมณ์และเจตสิก เป็นเหตุให้เกิดขึ้น

๔. อำนาจของจิต

จิตมีอำนาจพิเศษ ๖ ประการ ได้แก่

- ๑) มีอำนาจในการกระทำ คือ การทำงานของอวัยวะต่างๆ ในร่างกาย การพูด การเคลื่อนไหว การกระทำต่างๆ ตลอดจนการคิดล้วนเกิดขึ้นด้วยจิตทั้งสิ้น สรรพสิ่งต่างๆ เช่น รถ เรือ เครื่องบิน ยานอวกาศ อุปกรณ์สื่อสาร เครื่องคอมพิวเตอร์ อุปกรณ์อำนวยความสะดวกต่างๆ และเทคโนโลยีต่างๆ เกิดจากจิตเป็นผู้คิดค้นขึ้นมาทั้งสิ้น

- ๒) มีอำนาจด้วยตนเอง คือ จิตสามารถทำบุญ ทำบาป ทำสมาธิถึงขั้นได้ฌาน สามารถทำลายกิเลสที่เป็นเหตุให้มีการเวียนว่ายตายเกิดได้

- ๓) มีอำนาจในการสั่งสมกรรม คือ กรรมทั้งหลายทั้งดีและชั่วที่ได้กระทำลงไปแล้ว จะถูกเก็บสั่งสมไว้ด้วยอำนาจของจิต

- ๔) มีอำนาจในการรักษาผลของกรรม คือ ผลของกรรมทั้งหลายทั้งดีและชั่วที่ได้กระทำลงไปแล้ว แม้จะนานเท่าใด ย่อมติดตามให้ผลตลอดไป แม้จิตจะเกิดดับอยู่ตลอดเวลาก็ตาม แต่บาป

บุญ ที่ทำไว้ และอนุสัยกิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในขันธสันดานจะไม่สูญหายไป เพราะจิตดวงใหม่มีเหตุ และปัจจัยมาจากจิตดวงเดิม และจิตดวงใหม่ที่เกิดขึ้นก็จะเป็นเหตุและปัจจัยให้แก่จิตดวงต่อไป เพื่อสืบต่อผลของบาป บุญ และกิเลสที่สั่งสมไว้ไป จนกว่าจะสิ้นกิเลส

๕) มีอำนาจในการสั่งสมสันดานของตนเอง คือ การกระทำใดๆ หากกระทำอยู่บ่อยๆ ก็จะมีฝังในจิตติดเป็นนิสัยสันดาน และคิดจะทำเช่นนั้นเรื่อยไป

๖) มีอำนาจในการรับอารมณ์ต่างๆ คือ จิตสามารถรับรู้รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสและการนึกคิดต่างๆ ที่ปรากฏทางตา หู จมูก ลิ้น กายและใจ ไม่ว่าจะ เป็นอารมณ์ที่ผ่านมาแล้ว อารมณ์ที่ยังไม่เกิดขึ้น หรืออารมณ์ที่เป็นปัจจุบันได้ทั้งสิ้น

๕. ประเภทของจิต

จิตมีจำนวนทั้งหมด ๘๙ ดวง โดยย่อ และ ๑๒๑ ดวงโดยพิศดาร โดยแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ๆ ๔ ประเภท คือ ๑) กามาวจรจิต จำนวน ๕๔ ดวง ๒) รูปาวจรจิต จำนวน ๑๕ ดวง ๓) อรูปาวจรจิต จำนวน ๑๒ ดวง และ ๔) โลกุตตรจิต จำนวน ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง

จิตทั้ง ๔ ประเภทนั้นมีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๕.๑ กามาวจรจิต ได้แก่ จิตที่ติดอยู่ในกามตัณหา จำแนกเป็น ๓ ประเภท คือ (๑) อกุศลจิต ๑๒ ดวง (๒) อเหตุกจิต ๑๘ ดวง และ (๓) กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง โดยจะนำเสนอจิตแต่ละประเภทตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๑) **อกุศลจิต** คือ จิตฝ่ายบาปที่เกิดด้วยอำนาจของความโลภหรือความโกรธ โดยมีความหลง สันนิษฐาน จิตประเภทนี้ จะให้ผลเป็นความทุกข์ เพราะเป็นจิตที่ทำให้กระทำความชั่วทางกาย ทางวาจา และทางใจ เช่น การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤตินิन्दในกาม การพูดโกหก หลอกลวงผู้อื่น ฯลฯ ความต้องการอยากได้ทรัพย์สินของผู้อื่น มีความโกรธ อาฆาต พยาบาท คิดประทุษร้ายผู้อื่น หรือมีความเห็นผิด เช่น ไม่เชื่อกฎแห่งกรรม ไม่เชื่อเรื่องผลของบุญ ผลของบาป ไม่เชื่อว่าชาติหน้ามีจริง ไม่เชื่อว่านรกสวรรค์มีจริง เป็นต้น

อกุศลจิตเกิดขึ้นโดยอาศัยเหตุ ๕ ประการ คือ

- (๑) ไม่ได้สร้างสมบุญไว้แต่ปางก่อน
- (๒) อยู่ในประเทศที่ไม่เหมาะสม ไม่มีคนดี
- (๓) ไม่ได้คบหาสมาคมกับคนดี
- (๔) ไม่ได้ฟังธรรมของคนดี
- (๕) ตั้งตนไว้ผิด

อกุศลจิต มีทั้งหมด ๑๒ ดวง แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท โดยมีรายละเอียดต่อไปนี้

(๑) **โลภมูลจิต** คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยมีความโลภ (โลภะ) เป็นสาเหตุ มีโลภะเป็นเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดความยินดี พอใจ และยึดติดในรูปที่สวय เสียงที่ไพเราะ กลิ่นที่หอม รสที่อร่อย การสัมผัสถูกต้องทางกายที่ชอบใจ ความพอใจยึดติดในลาภ ยศ สรรเสริญ สุข

โลภมูลจิตนี้ เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ (โสมนัสเวทนา) ก็ได้ เกิดพร้อมด้วยความรู้สึกเฉยๆ (อุเบกขาเวทนา) ก็ได้ ประกอบด้วยความเห็นผิดก็ได้ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิดก็ได้ เกิดขึ้นเองก็ได้ (อสังขาริก) หรือเกิดจากการชักชวน (สังขาริก) ก็ได้ โลภมูลจิต มีจำนวน ๘ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เกิดขึ้นได้เองตามลำพัง

ดวงที่ ๒ เกิดพร้อมกับความดีใจ ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๓ เกิดพร้อมกับความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เกิดขึ้นได้เองตามลำพัง

ดวงที่ ๔ เกิดพร้อมกับความดีใจ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) แต่เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๕ เกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉยๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เกิดขึ้นได้เองตามลำพัง

ดวงที่ ๖ เกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉยๆ ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๗ เกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉยๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เกิดขึ้นได้เองตามลำพัง

ดวงที่ ๘ เกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉยๆ ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

คำว่า ความเห็นผิด (มิจฉาทิฏฐิ) ได้แก่ ความเห็นผิด ว่า ชาติหน้าไม่มี บุญบาปไม่มี นรกสวรรค์ไม่มี กรรมและผลของกรรมก็ไม่มี จึงกระทำแต่ความชั่วด้วยความประมาทเสมอ

คำว่า ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ได้แก่ ความเห็นถูกต้อง (สัมมาทิฏฐิ) ที่เชื่อเรื่องกรรมและผลของกรรม เชื่อว่านรกสวรรค์มีจริง เชื่อว่าโลกนี้มีโลกหน้าก็มี เชื่อว่าเมื่อตายแล้ว ต้องเกิด

ใหม่ในภพใดภพหนึ่งแล้วแต่การให้ผลของกรรม แต่การที่เขายังทำบาปอยู่เพราะโลภมูลจิตมีกำลังรุนแรงมาก จึงทำให้ขาดสติสัมปชัญญะในบางครั้ง

โลภมูลจิตนี้เป็นตัวการสำคัญในการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ เพราะความชั่วทั้งหมดมีความอยากได้อยู่เบื้องหลังทั้งสิ้น โลภมูลจิตนี้ สามารถเกิดกับบุคคลทั่วไปได้ทั้ง ๘ ดวง แต่จะเกิดแก่พระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามีเฉพาะโลภมูลจิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวงเท่านั้น แต่จะไม่เกิดขึ้นแก่พระอรหันต์ ซึ่งเป็นผู้สิ้นกิเลสแล้ว ดังนั้น จิตที่คิดอยากได้สิ่งของๆ ผู้อื่นโดยไม่ถูกต้องชอบธรรมจึงเรียกว่า โลภมูลจิต จิตประเภทนี้ขณะที่เกิดขึ้นนั้น บางขณะเกิดพร้อมกับความยินดีมาก โลภจิตที่เกิดพร้อมกับความยินดีมากนั้นเรียกว่า ประกอบด้วยความดีใจ (โสมนัส) บางครั้งก็เกิดขึ้นพร้อมกับความยินดีเล็กน้อย โลภจิตโลภจิตที่เกิดพร้อมกับความยินดีเล็กน้อยนั้น เรียกว่าประกอบด้วยความรื่นเริง (อุเบกขา) บางครั้งโลภจิตก็ประกอบด้วยความเห็นผิด เรียกว่า ทิฏฐิตตสัมปยุต บางครั้งก็ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด เรียกว่า ทิฏฐิตตวิปยุต บางครั้ง โลภจิตเหล่านี้เกิดขึ้นได้ตามลำพัง เรียกอสังขาริก บางครั้งก็ถูกกระตุ้นเตือนชักจูงจึงเกิดขึ้น เรียกว่า สสังขาริก จิตทั้ง ๘ ดวงนี้มีโลภเป็นมูลรากเกิดขึ้นจึงเรียกว่า โลภมูลจิต หรือโลภจิต

(๒) **โทสมูลจิต** คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยมีความไม่พอใจ (โทสะ) เป็นสาเหตุ มีโทสะเป็นเจตสิกที่ปรุงแต่งจิตให้เกิดความโกรธ ความเกลียด ความกลัว ความกตัญญู ความเสียใจ ความอิจฉาริษยา ความตระหนี่หวงแหน ความรำคาญใจ ความอาฆาต พยาบาท จองเวร โทสมูลจิตนี้จะเกิดขึ้นพร้อมด้วยความไม่พอใจเสมอ เพราะเกิดจากการรับอารมณ์ที่ไม่น่ายินดีและไม่พอใจเกิดขึ้นเองบ้าง ถูกผู้อื่นหรือสิ่งอื่นชักชวนให้เกิดบ้าง ดังนั้น โทสมูลจิตหรือโทสจิตนี้จึงได้แก่ จิตขัดเคืองประทุษร้าย เมื่อประสบอารมณ์ที่ไม่พอใจ มีจำนวน ๒ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ เกิดขึ้นโดยไม่มีชักชวน พร้อมด้วยความไม่พอใจ (โทมนัส) เช่น ในขณะที่คิดพยาบาท ปองร้ายผู้อื่น จิตดวงนี้ย่อมเกิดขึ้น

ดวงที่ ๒ เกิดขึ้นโดยมีการชักชวน พร้อมด้วยความไม่พอใจ (โทมนัส) เช่น การรู้ข่าวว่าคนใกล้ชิดเสียชีวิต ก็จจะร้องไห้เสียใจ ด้วยจิตดวงนี้ หรือเมื่อได้ยินเสียงดังหนวกหู ก็เกิดความรำคาญใจ และด่าออกไปด้วยจิตดวงนี้

จิตขัดเคืองประทุษร้ายหรือจิตโกรธนี้ เรียกว่า โทสมูลจิต เพราะมีความขัดเคืองประทุษร้ายหรือโทสะ เป็นป่อเกิดเกิด จิตนี้เกิดพร้อมกับความเสียใจเรียกว่า โทมนัสสหรคต ประกอบด้วยความโกรธความขัดเคืองในขณะที่ประสบอารมณ์ที่ทำให้เกิดความขัดเคืองอย่างเดียว

เท่านั้น เรียกว่าปฏิสมัมปยุต บางครั้งเกิดขึ้นเองตามลำพังเรียกว่า อสังขาริก บางครั้งถูกกระตุ้นหรือถูกชักจูงให้เกิดขึ้น เรียก สังขาริก

(๓) **โมหมูลจิต** คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยมีโมหะเป็นมูลเหตุ โมหะเป็นเจตสิกที่ปรุงแต่งให้เกิดความหลงผิด โมหมูลจิตหรือจิตหลงงมงายนี้ เกิดพร้อมกับอุเบกขา คือ ในขณะที่จิตปราศจาก ความยินดียินร้าย ประกอบด้วยความสงสัยเคลือบแคลง และประกอบด้วยความฟุ้งซ่านรำคาญเกิดขึ้นเองตามลำพัง และเกิดขึ้นเพราะถูกกระตุ้นหรือถูกชักจูงให้เกิด ดังนี้

ดวงที่ ๑ เกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉยๆ (อุเบกขา) ประกอบด้วยลังเลสงสัย (วิจิกิจฉา) เกิดขึ้นได้เองตามลำพัง

ดวงที่ ๒ เกิดพร้อมกับความรู้สึกเฉยๆ (อุเบกขา) ประกอบด้วยความฟุ้งซ่านรำคาญ (อุทธัจจะ) เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

คำว่า “สงสัย” หมายถึง ความสงสัยในเรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม ความสงสัยเรื่องความมีอยู่จริงหรือไม่มีอยู่ของนรกสวรรค์ ชาติน้ำมีจริงหรือไม่

คำว่า “ฟุ้งซ่าน” หมายถึง การคิดเลือนลอยไปในอารมณ์ต่างๆ ไม่มีความสงบ ไม่มีความตั้งมั่น คิดไปเรื่อยเปื่อย

๒) อเหตุกจิต คือ จิตที่ไม่ประกอบด้วยเหตุ แบ่งออกเป็น ๒ พวก คือ

(๑) อกุศลเหตุ คือ เหตุที่ทำให้เกิดการทำความชั่ว มี ๓ เหตุคือ โลกะ โทสะ โมหะ

(๒) กุศลเหตุ คือ เหตุที่ทำให้เกิดการทำความดี มี ๓ เหตุคือ อโลกะ อโทสะ อโมหะ

จิตประเภทอื่นๆ ทั้งจิตฝ่ายดีและจิตฝ่ายชั่วย่อมประกอบด้วยเหตุฝ่ายดีหรือเหตุฝ่ายชั่วตามประเภทของจิตนั้นๆ แต่อเหตุกจิตนี้ไม่มีเหตุทั้ง ๖ ประการข้างต้นนั้นเข้ามาประกอบ จึงเรียกว่า เหตุกจิต มีจำนวน ๑๘ ดวง โดยแบ่งออกเป็น ๓ จำพวก คือ (๑) อกุศลวิบากจิต ๗

ดวง (๒) อเหตุกกุศลวิบากจิต ๘ ดวง และ (๓) อเหตุกกิริยาจิต ๓ ดวง โดยมีรายละเอียด ดังนี้

(๑) **อกุศลวิบากจิต** คือ จิตที่ส่งผลให้เกิดความทุกข์ เพราะผลของความชั่วที่ได้ทำไว้ในอดีตชาติ ตั้งแต่ชาติไหนภพไหนก็ตาม ย่อมไม่สูญหาย แต่จะส่งผลให้ได้รับความทุกข์เมื่อมีโอกาส มีจำนวน ๗ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ จักขุวิญญาณจิต ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นโดยตาเห็นรูปที่ไม่ดีรู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๒ โสตวิญาณจิต ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นโดยหูได้ยินเสียงที่ไม่ดี รู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๓ ฆานวิญาณจิต ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นโดยจมูกสูดกลิ่นที่ไม่ดี รู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๔ ชิวหาวิญาณจิต ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นโดยลิ้นลิ้มรสที่ไม่ดี รู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๕ กายวิญาณจิต ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นโดยกายกระทบสัมผัสที่ไม่ดี รู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๖ สัมปฏิจฉันนจิต หรือ อุเบกขาสัมปฏิจฉันนจิต ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นโดยรับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ไม่ดี รู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๗ สันตிரณจิต หรืออุเบกขาสันตிரณจิต ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นโดยพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ไม่ดี รู้สึกเฉยๆ

จิตทั้ง ๗ ดวงนี้เรียก อกุศลวิบากจิต เพราะเป็นผลแห่งกรรมชั่วหรืออกุศลกรรมที่สำเร็จมาแต่อดีต และเพราะเหตุที่อเหตุกจิตทั้งหมดเป็นกลางๆ คือไม่ใช่จิตฝ่ายดีหรือชั่ว (อัพยาทตธรรม) จิตทั้ง ๓ ประเภทที่เป็นอเหตุกจิตจึงมีแต่จิตส่วนที่เป็นวิบากหรือจิตที่เป็นผลหรือแสดงผลของการกระทำทั้งสิ้น

(๒) อเหตุกกุศลวิบากจิต คือ จิตที่ส่งผลให้เกิดความสุข เพราะผลของความดีที่ได้ทำไว้ตั้งแต่ชาติไหนภพไหนก็ตาม ไม่สูญหายไป จะส่งผลให้ได้รับความสุขเมื่อมีโอกาส มีจำนวน ๔ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ จักขุวิญญาณฝ่ายกุศลวิบาก ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทางตาเพื่อเห็นรูปที่ดี และรู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๒ โสตวิญญาณฝ่ายกุศลวิบาก ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทางหูเพื่อได้ยินเสียงที่ดี และรู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๓ ฆานวิญญาณฝ่ายกุศลวิบาก ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทางจมูกเพื่อรู้กลิ่นที่ดี และรู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๔ ชิวหาวิญญาณฝ่ายกุศลวิบาก ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทางลิ้นเพื่อรู้รสที่ดี และรู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๕ กายวิญญาณฝ่ายกุศลวิบาก ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นทางกายเพื่อรู้สัมผัสทางกายที่ดี และรู้สึกเป็นทุกข์

ดวงที่ ๖ สัมปฏิจฉนจิตฝ่ายกุศลวิบาก ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นโดยรับอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดี และรู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๘ อุเบกขาสันตிரณฝ่ายกุศลวิบาก ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดี และรู้สึกเฉยๆ

ดวงที่ ๙ โสมนัสสันตிரณฝ่ายกุศลวิบาก ได้แก่ จิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ทั้ง ๕ ที่ดี ยิ่งพร้อมด้วยความดีใจ

(๓) **อเหตุกิริยาจิต** คือ จิตที่เกิดขึ้นลักแต่ว่ากระทำหน้าที่ของตนเท่านั้น ไม่เป็นบุญ ไม่เป็นบาป และไม่ใช้จิตที่เป็นผลของบุญหรือบาป กล่าวคือ จิตที่ไม่ใช่เหตุและไม่ใช้ผล มีจำนวน ๓ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ ปัญจทวาราวชชนจิต เป็นจิตที่ทำหน้าที่พิจารณาอารมณ์ ที่มากระทบทางทวารทั้ง ๕ ว่าเป็นอารมณ์ทางทวารไหน และเป็นปัจจัยให้จิตดวงต่อไป รับอารมณ์ทางทวารนั้นๆ เปรียบเหมือนนายทวาร ที่รักษาประตูพระราชวัง ที่คอยเปิดประตู ให้แขกผ่านตามฐานะของบุคคล ไม่ได้ติดตามไปทำหน้าที่อย่างอื่น

ดวงที่ ๑ มโนทวาราวชชนจิต ได้แก่ จิตที่พิจารณาอารมณ์ทางมโนทวาร และทำหน้าที่ตัดสินอารมณ์ที่ผ่านเข้ามาทางทวารทั้งห้า (**ไวญญูปพนจิต**)

ดวงที่ ๑ **หสิตุปปาทจิต** ได้แก่ จิตที่ทำให้เกิดการยิ้มของพระอรหันต์ เกิดขึ้นพร้อมด้วยความดีใจ

จิตดวงนี้เกิดขึ้น เมื่อเวลาที่พระอรหันต์ พิจารณาเห็นกรรมของบุคคล ที่กำลังได้รับความทุกข์ แล้วย้อนกลับมาพิจารณาตัวท่านเองว่า ท่านได้พ้นจากทุกข์ทั้งปวงแล้ว จึงทำให้เกิดโสมนัส และเกิดการยิ้มขึ้น การยิ้มด้วยอาการเช่นนี้เกิดได้ด้วย **หสิตุปปาทจิต** ดังนั้น หสิตุปปาทจิตนี้จึงเป็นจิตที่ทำให้เกิดการยิ้มโดยไม่ยึดมั่นในอารมณ์ ซึ่งต่างจากจิตที่ทำให้เกิดการหัวเราะทั่วไป

การหัวเราะและการยิ้มโดยทั่วไป เกิดจากจิตหลายประเภท บุคคลที่ไม่ใช่พระอรหันต์ ย่อมหัวเราะหรือยิ้มด้วยโลภมูลจิตที่เป็นโสมนัส หรือจิตที่เป็นมหากุศลที่เป็นโสมนัส ส่วนพระอรหันต์ไม่มีกิเลสแล้ว จึงไม่มีเหตุที่จะทำให้ท่านหัวเราะ อย่างมากก็เพียงแคื่อยิ้มเท่านั้น ขณะที่พระอรหันต์ยิ้มนั้น ท่านอาจยิ้มด้วยมหากิริยาจิตที่เป็นโสมนัส หรือหสิตุปปาทจิตซึ่งเป็นอเหตุกิริยาจิตนี้ก็ได้

ประเภทของการยิ้มและการหัวเราะ

บุคคลย่อมมีการยิ้มและหัวเราะ ในลักษณะที่แตกต่างกัน ในคัมภีร์อสังการ จำแนกออกเป็น ๖ อย่าง คือ

- ๑) สิตะ คือ การยิ้มอยู่บนใบหน้า ไม่เห็นไรฟัน เป็นการยิ้มแย้มของพระพุทธเจ้า
- ๒) หสิตะ คือ การยิ้มพอเห็นไรฟัน เป็นการยิ้มของพระอรหันต์ พระอนาคามี พระสกทาคามี พระโสดาบัน และปุถุชน แต่การยิ้มชนิดนี้ นอกจากพระอรหันต์แล้ว ก็เป็นการยิ้มที่ประกอบด้วยเหตุบุญ หรือเหตุบาปเสมอ
- ๓) วิหสิตะ คือ การหัวเราะมีเสียงเบาๆ เกิดจากจิตของบุคคลทั่วไป และพระอริยบุคคล ๓ พวก คือพระโสดาบัน พระสกทาคามี และพระอนาคามี

- ๔) อติหสิตะ คือ การหัวเราะเสียงดัง ของบุคคลทั่วไป พระโสดาบัน และพระสกทาคามี
- ๕) อปหสิตะ คือ การหัวเราะจน ตัวโยกโคลง เป็นการหัวเราะเฉพาะของบุคคลทั่วไปเท่านั้น
- ๖) อุปหสิตะ คือ การหัวเราะจนน้ำตาไหล เป็นการหัวเราะเฉพาะของบุคคลทั่วไปเท่านั้น

การให้ผลของกรรมดีและชั่ว

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า อเหตุกจิต เป็นจิตที่แสดงให้เห็นถึงการให้ผลของกรรมว่ามีอยู่จริง การที่เราเห็นได้ยิน หรือประสบสิ่งที่ไม่ดี ก็เพราะกรรมชั่วที่ได้กระทำไว้ ในทางตรงกันข้ามการที่เราประสบแต่สิ่งที่ดีทั้งทางกาย หู จมูก ลิ้น กาย เป็นต้น ก็เพราะผลของกรรมดี ดังนั้น กรรมทั้งดีและชั่วย่อมให้ผลอย่างแน่นอน โดยมีการให้ผล ดังต่อไปนี้

(๑) การนำไปเกิดในภพใหม่ เรียกว่า ปฏิสนธิกาล

อกุศลกรรมทั้งหลาย ที่ได้กระทำไว้แล้ว หากเป็นกรรมหนัก ก็จะนำไปเกิดในอบายภูมิ ๔ เป็นสัตว์นรกบ้าง เป็นเปรตบ้าง เป็นอสุรกายบ้าง เป็นสัตว์เดรัจฉานบ้าง โดยมีสันติรัตนจิตฝ่ายอกุศลวิบาก ซึ่งมีชื่อเฉพาะเรียกว่า อุเบกขาสันติรัตนอกุศลวิบาก (อกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗) เป็นผู้ทำหน้าที่นำไปปฏิสนธิ (นำเกิด) ในอบายภูมิทั้ง ๔

ส่วนกรรมดีหรือกุศลกรรม ได้แก่ อเหตุกกุศลวิบากจิตดวงที่ ๗ คือ **อุเบกขาสันติรัตนกุศลวิบากจิต** จะนำไปเกิดเป็นมนุษย์ที่มีร่างกายไม่สมประกอบ เช่น บ้า ใ้ ตาบอด หูหนวก หรือปัญญาอ่อนตั้งแต่กำเนิด หรือเกิดเป็นเทวดาชั้นต่ำ เพราะจิตดวงนี้เป็นผลของกุศลชั้นต่ำ

(๒) การให้ผลหลังจากการเกิดแล้ว เรียกว่า ปวัตติกาล

เมื่อกรรมชั่วนำไปเกิดเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย สัตว์เดรัจฉาน หรือมนุษย์แล้ว ก็ยังจะตามส่งผลให้เห็นรูปที่ไม่ดี ได้ยินเสียงที่ไม่ดี ได้กลิ่นที่ไม่ดี ได้รับรสที่ไม่ดี และได้รับการสัมผัสทางกายที่ไม่ดี เมื่อโอกาสมาถึง

ส่วนกุศลต่างๆที่ได้กระทำไว้แล้ว ย่อมตามให้ผลเช่นเดียวกัน โดยจะตาให้ผลที่เป็นความสุข ทำให้เห็นรูปที่ดี ได้ยินเสียงที่ดี ได้กลิ่นที่ดี ได้รับรสที่ดี และได้รับการสัมผัสทางกายที่ดี เมื่อโอกาสมาถึง

อเหตุกจิตนับว่าเป็นเครื่องพิสูจน์ให้เห็นว่า ผลของกรรมนั้นมีจริง นอกจากเป็นผลในการไปถือกำเนิดในทุกคติภูมิ หรือสุคติภูมิ ในขณะที่ถือกำเนิดหรือในปฏิสนธิกาลแล้ว ภายหลังจากการเกิดแล้วหรือในปวัตติกาล ยังทำให้ประสบกับอารมณ์ทั้งที่ดีและไม่ดี สลับสับเปลี่ยนกันอยู่ตลอดเวลาตามแต่โอกาส ในการส่งผลของอดีตกรรม และปัจจุบันกรรมจะมาถึง บางครั้งก็เห็นไม่ดี

ได้ยินไม่ดี ได้กลิ่นไม่ดี รู้รสไม่ดี สัมผัสถูกต้องไม่ดี ถูกนิทราว่าร้าย ฯลฯ การประสบกับสิ่งไม่ดี ล้วนเป็นผลของกรรมชั่วที่ได้กระทำไว้ทั้งสิ้น ส่วนการได้เห็นสิ่งที่สวยงาม ได้ยินเสียงที่ไพเราะ หรือเรื่องราวที่ดี ๆ ได้กลิ่นหอม ๆ ได้ลิ้มรสที่อร่อย และได้รับความสุขกายสบายใจ เหล่านี้ก็ล้วนเป็นผลของกรรมดีที่ได้กระทำไว้ทั้งสิ้น

คำอธิบายเรื่องจำนวนของอกุศลวิบากจิตกับอเหตุกกุศลวิบากจิต

อกุศลวิบากจิต เป็นจิตที่รับอารมณ์ที่ไม่ดี ดังนั้น สันตிரณจิตที่เกิดขึ้นพิจารณาอารมณ์ที่ได้รับ จึงมีเวทนาเป็นอุเบกขาอย่างเดียวนั่นเอง ดังนั้น อกุศลวิบากจิตจึงมี ๗ ดวงเท่านั้น ส่วนอเหตุกกุศลวิบากจิต ที่มี ๔ ดวง เพราะในอเหตุกกุศลวิบากจิตนั้น สันตிரณจิตมีจำนวน ๒ ดวง เพราะดวงหนึ่งรับอารมณ์ที่ดิฐธรรมดา มีเวทนาเป็นอุเบกขา (อุเบกขาสันตிரณจิต) ส่วนอีกดวงหนึ่งรับอารมณ์ที่ดียิ่ง มีเวทนาเป็นโสมนัส (โสมนัสสันตிரณจิต)

คำอธิบายเรื่องการใช้คำว่า อเหตุก

การที่อกุศลวิบากจิต ไม่มีคำว่า อเหตุก นำหน้าเหมือนอเหตุกกุศลวิบากจิต ทั้งๆ ที่เป็นอเหตุกจิตเหมือนกัน เพราะผลของอกุศลกรรมหรือกรรมชั่วนั้นเป็นอเหตุกจิตหรือจิตที่ไม่ประกอบด้วยสาเหตุอย่างเดียวนั่นเอง ไม่เป็นจิตที่ประกอบด้วยสาเหตุอยู่แล้ว ดังนั้น จึงไม่จำเป็นต้องใส่คำว่า อเหตุก ไว้ข้างหน้า เพราะเป็นอเหตุกจิตอย่างเดียว อย่างแน่นอนอยู่แล้ว

ส่วนจิตที่เป็นผลของกุศล หรือที่เรียกว่า กุศลวิบากจิต มีอยู่ ๒ ประเภท คือ สเหตุกวิบาก เป็นวิบากจิตที่มีเหตุ ซึ่งได้แก่ มหากุศลวิบากจิตซึ่งอยู่ในกลุ่มของกามาวจรโสมณจิต (ซึ่งจะกล่าวต่อไป) และอเหตุกวิบาก เป็นวิบากจิตที่ไม่มีเหตุ ซึ่งก็ได้แก่ อเหตุกกุศลวิบากจิตนั่นเอง ดังนั้น จึงต้องใส่คำว่า อเหตุก ไว้ข้างหน้าเพื่อแสดงว่า ผลเหล่านี้เป็นผลของมหากุศลที่เป็นอเหตุกจิต

๓) กามาวจรโสมณจิต คือ จิตฝ่ายบุญ ฝ่ายกุศล ให้ผลเป็นความสุข แต่ยังเป็นจิตที่ต้องท่องเที่ยววนเวียนอยู่ในกามภูมิหรือสถานที่ที่ยังเกี่ยวข้องกับรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสถูกต้องอยู่ ซึ่งได้แก่ มนุษย์โลก เทวโลก และพรหมโลก มีจำนวน ๒๔ ดวง

การที่เรียกว่า กามาวจรจิต เพราะเป็นจิตท่องเที่ยวอยู่ในกามภูมิ หรือเรียกว่า กามาวจรโสมณจิต เพราะเป็นกุศลจิตหรือจิตฝ่ายดี แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) มหากุศลจิต คือ จิตที่ประกอบด้วยเหตุฝ่ายดีหรือกุศลเหตุ ได้แก่ ความไม่โลภ (อโลภเหตุ) ไม่โกรธ (อโทสเหตุ) และความมีปัญญา (อโมหเหตุ) เกิดพร้อมกับความยินดีมาก (โสมนัส) ๔ ดวง เกิดพร้อมกับความยินดีพอประมาณ (อุเบกขา) ๔ ดวง ประกอบด้วยปัญญา ๔ ดวง ไม่

ประกอบด้วยปัญญา ๔ ดวง เกิดโดยลำพัง ๔ ดวง ถูกกระตุ้นหรือชักจูงให้เกิด ๔ ดวง กามาวจรจิต ฝายกุศล หรือ มหากุศลจิตนี้ มีจำนวน ๘ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ประกอบด้วยปัญญาเกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๒ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๓ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ปราศจากปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๔ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ปราศจากปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๕ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ประกอบด้วยปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๖ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๗ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ปราศจากปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๘ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ปราศจากปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ปัญญาในมหากุศลจิต

คำว่า ประกอบด้วยปัญญา ในมหากุศลจิตนี้ ได้แก่ ปัญญาที่เห็นถูกต้องตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญา ๒ ประเภท คือ

๑) **กัมมัธสกตาปัญญา** คือ ปัญญาที่รู้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรม เป็นของตนเอง รู้ว่าชาติหน้ามีจริง นรกสวรรค์มีจริง หรือปัญญาที่รู้เรื่องกรรมและการให้ผลของกรรม การรู้เช่นนี้จะทำให้เห็นโทษและทุกข์ของการเวียนว่ายตายเกิด ไม่ว่าจะไปเกิดเป็นอะไร ก็มีแต่ทุกข์ทั้งสิ้น ดังนั้นในขณะที่ทำความดี จึงควรตั้งเจตนาเพื่อลดละกิเลสทุกครั้ง

๒) **วิปัสสนาปัญญา** คือ ปัญญาที่รู้แจ้งความจริงของสรรพสิ่งว่าโดยลักษณะที่แท้จริง ไม่มีสัตว์ ไม่มีบุคคล ไม่มีตัวเรา ไม่มีของเรา สรรพสัตว์ทั้งหลายเกิดจากการประชุมกันของขันธ์ ๕ ตามเหตุปัจจัย เมื่อย่อให้สั้น ก็เหลือเพียงกายกับใจ หรือรูปกับนามเท่านั้น หาสาระตัวตนไม่ได้ สรรพสิ่งทั้งส่วนที่เป็นรูปและนามล้วนไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นอนัตตาทั้งสิ้น การพิจารณาเห็นทุกข์และโทษของการมีชีวิต ทำให้เกิดปัญญาไม่หลงใหลติดอยู่ในโลก มีความปรารถนา ที่จะพ้นจากการเวียนเกิดเวียนตาย ไปให้เร็วที่สุด การพิจารณาเช่นนี้ เรียกว่า วิปัสสนาปัญญา

เหตุเกิดของมหากุศลจิต

มหากุศลจิตจะเกิดขึ้นได้เพราะเหตุ ๕ ประการ คือ

- ๑) เคยได้สร้างบุญไว้แต่ชาติปางก่อน
- ๒) อยู่ในประเทศที่สมควร
- ๓) ได้คบหาสมาคมกับคนดี
- ๔) ได้ฟังธรรมของคนดี
- ๕) ตั้งตนไว้ชอบ

มหากุศลจิตนี้เป็นจิตซึ่งเป็นที่ตั้งแห่งการทำความดีหรือบุญกิริยาวัตถุ ๑๐ ประการ ได้แก่

- ๑) ทาน คือ การให้สิ่งที่เป็นประโยชน์สุขแก่ผู้รับ
- ๒) ศีล คือ การรักษากาย วาจา ให้ตั้งอยู่ในศีล
- ๓) ภาวนา คือ การเจริญสมถภาวนาและวิปัสสนาภาวนา
- ๔) อปจายนะ คือ การคารวะอ่อนน้อมต่อผู้ที่เจริญกว่าด้วยชาติวุฒิ วัณวุฒิ และ คุณวุฒิ
- ๕) เวชยาวิจจะ คือ การช่วยเหลือการงานของผู้ที่สมควรช่วยเหลือ
๖. ปัตติทาน คือ การอุทิศส่วนกุศลให้ผู้อื่น
- ๗) ปัตตานุโมทนา คือ การพลอยยินดีในการทำดีของผู้อื่น
- ๘) ธรรมสวนะ คือ การฟังธรรม
- ๙) ธรรมเทศนา คือ การแสดงธรรมให้ผู้อื่นฟัง
- ๑๐) ทิฏฐุชุกกรรม คือ การทำความเห็นให้ถูกต้อง ตามความเป็นจริง ได้แก่ ปัญญาที่รู้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรม

มหากุศลจิต เป็นจิตที่ให้ผลเป็นความสุข จะส่งผลในตอนถือกำเนิด (ปฏิสนธิกาล) โดยนำมาเกิดเป็นมนุษย์และเทวดา หรือหลังจากเกิดแล้ว (ปัตติกาล) ก็จะตามให้ผล ทำให้ได้ประสบอารมณ์ที่ดี เช่น การเห็นสิ่งที่สวยงาม ได้ฟังเสียงที่ไพเราะ ได้กลิ่นที่หอมถูกใจ ได้ลิ้มรสที่อร่อย ได้รับสัมผัสที่สบายด้วยเหตุกุศลวิบากจิต ๘ ดวง ดังกล่าวมาแล้ว

ประเภทของกุศลกรรม

ตามหลักการของพระพุทธศาสนา กุศลกรรมหรือการทำความดีนั้น แบ่งออกเป็น ๒ ประเภท คือ

- ๑) **ติเหตุกุศลกรรม** ได้แก่ กุศลกรรม ที่ประกอบด้วยเหตุ ๓ ประการ คือ ความไม่โลภ (อโลภเหตุ) ความไม่โกรธ (อโทสเหตุ) และความมีปัญญาเข้าใจประกอบ (อโมหเหตุ) กล่าวคือ กุศลกรรมทุกอย่างที่ประกอบด้วยกัมมัสสกตาปัญญา หรือวิปัสสนาปัญญา มุ่งตรงต่อการละและทำลายซึ่งเป็นเหตุพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิดนี้ เป็น การให้ทาน รักษาศีล และการเจริญภาวนา

ที่มีปัญญาเข้าประกอบด้วยนั้น จะทำให้รู้เหตุ รู้ผล และตั้งความปรารถนาได้ถูกต้อง เป็นเหตุให้กุศลนั้นมีผลมาก เป็นกุศลที่นำไปพ้นไปจากการเวียนว่ายตายเกิดได้ (วิภูฏคามินีกุศล)

๒) ทวิเหตุกุศลกรรม ได้แก่ กุศลกรรม ที่ประกอบด้วยเหตุ ๒ ประการ คือ ความไม่โลภ (อโลภเหตุ) และความไม่โกรธ (อโทสเหตุ) ไม่มีปัญญาเข้าประกอบ (อโมหเหตุ) เช่น การทำบุญของเด็ก การทำบุญให้ทาน ตามเทศกาลประเพณี การรักษาศีล หรือการเจริญภาวนาที่ปฏิบัติตามๆ กันมา โดยไม่เข้าใจเหตุผลอันแท้จริง มีแต่ศรัทธาเป็นตัวนำเท่านั้น การทำกุศลกรรมในลักษณะนี้ ถือว่าไม่ประกอบด้วยปัญญา มีอานิสงส์น้อย ไม่เป็นเหตุ ให้พ้นไปจากการเวียนเกิดเวียนตาย (วิภูฏคามินีกุศล) เพราะเป็นการทำความดีที่สักแต่ทำตามความเชื่อเท่านั้น

นอกจากนี้ ในการทำความดีใด ๆ ทั้งที่เป็นดีเหตุกุศลกรรม หรือทวิเหตุกุศลกรรม ความสำเร็จหรือผลแห่งความดีนั้นจะมากหรือน้อย ยังต้องขึ้นอยู่กับเจตนาหรือความตั้งใจในกาลทั้ง ๓ ได้แก่

- ๑) ปุพพเจตนา คือ เจตนาที่เกิดขึ้นก่อนทำกุศล
- ๒) มุญจเจตนา คือ เจตนาที่เกิดขึ้นในขณะที่กำลังทำกุศล
- ๓) อปรเจตนา คือ เจตนาที่เกิดขึ้นภายหลังจากการทำกุศล

การให้ผลของกุศลกรรม

การทำความดีต่างๆ หากมีเจตนาที่บริสุทธิ์ในกาลทั้ง ๓ คือ ก่อนทำ ขณะทำ หรือภายหลังจากที่ทำแล้ว โดยไม่มีความชั่วใดๆ เกิดขึ้นแทรกแซง จัดเป็น **กุศลชั้นสูง (อุกัฏฐกุศล)** ถ้ากุศลนั้นเป็นดีเหตุกุศลก็จะเรียกว่า **ดีเหตุอุกัฏฐกุศล** แต่ถ้ากุศลนั้นเป็นทวิเหตุกุศล ก็จะเรียกว่า **ทวิเหตุอุกัฏฐกุศล** ซึ่งจะให้ผลต่างกันคือ

๑) ดีเหตุอุกัฏฐกุศล จะนำไปเกิดเป็นมนุษย์ หรือเทวดาชั้นสูง และ สามารถทำมรรคผล นิพพาน ฌาน สมาบัติ ให้เกิดขึ้นได้

๒) ทวิเหตุอุกัฏฐกุศล จะนำไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาชั้นกลาง แต่ไม่สามารถทำมรรค ผล นิพพาน ฌานสมาบัติ ให้เกิดขึ้นได้

หากในระหว่างการทำความดีต่างๆ กุศลเจตนาในกาลทั้ง ๓ ไม่บริสุทธิ์ มีความชั่วหรืออกุศลเข้าแทรกแซง เช่น การเกิดความเสียดายในสิ่งของที่จะบริจาค (เกิดโลภะ) หรือทำบุญเพื่อเอาหน้า (เกิดโลภะ) เป็นต้น กุศลที่กระทำนั้น จัดเป็น **กุศลชั้นต่ำ (โอมกกุศล)** ถ้ากุศลนั้นเป็นดีเหตุกุศล ก็จะเรียกว่า **ดีเหตุโอมกกุศล** แต่ถ้ากุศลนั้นเป็น ทวิเหตุกุศล ก็จะเรียกว่า **ทวิเหตุโอมกกุศล** ซึ่งจะให้ผลแตกต่างกัน คือ

๑) ตีเหตุกโอมกกุศล จะนำไปเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาชั้นกลาง แต่ไม่สามารถทำ มรรค ผล นิพพาน ฌานสมาบัติ ให้เกิดขึ้นได้

๒) ทวีเหตุกโอมกกุศล จะนำไปเกิดเป็นมนุษย์ที่มีร่างกายและจิตใจบกพร่อง เช่น ตาบอด หรือหูหนวกแต่กำเนิด เป็นใบ้ บ้า ปัญญาอ่อนและเทวดาชั้นต่ำ (จิตที่นำไปเกิดเป็นมนุษย์ และเทวดาชั้นต่ำนี้ คือ อุเบกขาสันตริณกุศลวิบากจิต)

ดังนั้น จะเห็นได้ว่า เจตนาในการกระทำความดีนั้นเป็นสิ่งที่สำคัญ จึงต้องมีเจตนาบริสุทธิ์ ทั้ง ๓ กาล ในการทำความดี จึงจะได้รับผลของการกระทำนั้นมากและสมบูรณ์

(๒) **มหาวิบากจิต** คือ จิตที่เป็นผลของมหากุศลจิต หากทำความดีหรือกุศลกรรมด้วย มหากุศลจิตดวงใด ก็จะได้รับมหาวิบากจิตดวงนั้น กล่าวคือ มหากุศลจิตมีฐานะเป็นเหตุ ส่วนมหาวิบากจิตมีฐานะเป็นผล ดังนั้น มหากุศลจิตจึงให้ผลที่เป็นมหาวิบากจิตที่ตรงกันเสมอ มหาวิบากจิตนี้ บางครั้งก็เรียกว่า สเหตุกคามาวจรวิบากจิต มีจำนวน ๘ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ประกอบด้วยปัญญาเกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๒ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๓ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ปราศจากปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๔ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ปราศจากปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๕ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ประกอบด้วยปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๖ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๗ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ปราศจากปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๘ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ปราศจากปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

มหาวิบากจิตทั้ง ๘ ดวงนี้ จะนำบุคคลให้ไปเกิดเป็นมนุษย์ในมนุษย์โลกหรือเทวดาในเทวโลกภูมิใดภูมิหนึ่ง ส่วนจะเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาชั้นสูงหรือชั้นกลาง ขึ้นอยู่กับกุศลที่ทำไว้ว่าเป็นตีเหตุกกุศล หรือทวีเหตุกกุศล และเจตนาทั้ง ๓ กาล ซึ่งเป็นเครื่องชี้ว่า กุศลกรรมที่ทำไปนั้นเป็นกุศลชั้นสูง (อุกัทฐกุศล) หรือกุศลชั้นต่ำ (โอมกกุศล) ดังกล่าวมาแล้ว

นอกจากจะทำหน้าที่นำมาเกิดเป็นมนุษย์หรือเทวดาดังกล่าวแล้ว มหาวิบากจิตทั้ง ๘ ดวงนี้ ยังทำหน้าที่เป็นภวังคจิต ที่รักษากายชาติที่เป็นมนุษย์หรือเทวดาให้ดำรงอยู่ต่อไปจนกว่าจะสิ้นอายุขัยอีกด้วย ดังนั้น บุคคลใด ที่ได้กระทำมหากุศลกรรมไว้ ถ้ายังไม่สำเร็จ เป็นพระอรหันต์ได้ สิ้นชีวิตไปเสียก่อน จะต้องได้รับผลเป็นมหาวิบากจิตดวงใดดวงหนึ่ง และไปเกิดเป็นมนุษย์ หรือเป็นเทวดา ดังที่กล่าวมาแล้ว ตามเหตุที่ได้สร้างมาอย่างแน่นอน

(๓) **มหากิริยาจิต** คือ จิตของพระอรหันต์ ซึ่งสิ้นกิเลสแล้ว แต่ท่านก็ยังต้องรับรู้อารมณ์ เพราะยังมีชีวิตอยู่ ดังนั้น ความเป็นอยู่ของพระอรหันต์ จึงยังมีจิตที่ยังเกี่ยวข้องกับอารมณ์อยู่เสมอ แต่จิตที่เกี่ยวข้องกับอารมณ์ของท่านนั้น ไม่ส่งผลเป็นวิบาก นำเกิดในภพใหม่ ชาติใหม่อีกต่อไป ดังนั้น จิตประเภทนี้ จึงเรียกว่า มหากิริยาจิต

โดยปกติจิตที่ทำหน้าที่คิดนึก หรือรู้สึกของบุคคลทั่วไปและพระอรหันต์ที่ยังไม่บรรลุนั้น เป็นพระอรหันต์นั้น จะมีอยู่ ๒ ประเภทคือ จิตชั่วหรือ อกุศลจิต และจิตที่ดี หรือ กุศลจิต อกุศลจิต และกุศลจิตทั้งสองเมื่อเกิดขึ้นรับรู้อารมณ์แล้ว ย่อมเป็นเหตุให้เกิดผลอย่างแน่นอน หากเป็นผลของอกุศลจิต ก็จะนำไปเกิดในอบายภูมิ ๔ คือ เกิดเป็นสัตว์นรก เปรต อสุรกาย หรือสัตว์เดรัจฉาน หากเป็นผลของกุศลจิต ก็จะนำไปเกิดในสุคติภูมิ คือ เกิดเป็นมนุษย์ เทวดา รูปพรหม หรืออรูปพรหม ตามประเภทของกุศลกรรมนั้นๆ

ส่วนพระอรหันต์ไม่ได้เป็นเช่นนั้น เพราะการรับรู้อารมณ์ของท่านไม่จัดเป็นจิตที่เป็นจิตชั่วหรือดี แต่เป็นจิตที่ปราศจากผลแล้ว จึงเรียกว่า มหากิริยาจิต จิตประเภทนี้ เมื่อเกิดขึ้นแล้วก็ดับไปโดยปราศจากผลใดๆ ความเป็นอยู่ของพระอรหันต์ ไม่มีจิตที่เป็นกุศล หรืออกุศล มีแต่มหากิริยาจิตที่เป็นไปเท่านั้น มหากิริยาจิตมีลักษณะคล้ายกันกับมหากุศลจิตทุกประการ ต่างกันก็ตรงที่ มหากิริยาจิตไม่ส่งผลเป็นมหาวิบากจิตอีกต่อไป เพราะละกิเลสได้แล้ว มหากิริยาจิตมีจำนวน ๘ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ประกอบด้วยปัญญาเกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๒ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๓ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ปราศจากปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๔ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีมาก ปราศจากปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๕ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ประกอบด้วยปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๖ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ประกอบด้วยปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

ดวงที่ ๗ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ปราศจากปัญญา เกิดโดยลำพังตนเอง

ดวงที่ ๘ จิตที่เกิดพร้อมด้วยความยินดีพอประมาณ ปราศจากปัญญา เกิดขึ้นโดยถูกกระตุ้นหรือชักจูง

หากจะมีคำถามว่า พระอรหันต์เป็นผู้สิ้นกิเลสแล้วน่าจะมีปัญญาทุกอย่าง แต่ทำไมในมหาภิรชาจิตบางดวงจึงมีการระบุว่าประกอบด้วยปัญญาบ้าง ปราศจากปัญญาบ้าง ข้อนี้เป็นเพราะว่า การกระทำหน้าที่ของพระอรหันต์บางอย่าง ก็ต้องใช้ปัญญา เช่น การแสดงธรรม เป็นต้น แต่บางอย่างก็กระทำจนเกิดความเคยชิน ก็ไม่ต้องใช้ปัญญา เช่น การยืน เดิน นั่ง นอน เป็นต้น เพราะจิตของพระอรหันต์ย่อมรับรู้อารมณ์เช่นเดียวกัน แต่จิตใจของท่านที่รับอารมณ์ต่าง ๆ เหล่านั้น ไม่ได้เจือปนด้วยกิเลส เพราะจิตท่านสิ้นกิเลสโดยสิ้นเชิงแล้ว ดังนั้น การรับรู้อารมณ์ที่เป็นมหาภิรชาจิตจึงสักว่ารับรู้เฉยๆ แต่ไม่ส่งผลเป็นวิบากต่อไปในการนำไปเกิดในภพชาติต่อไป

อาจกล่าวได้ว่า จิตของพระอรหันต์ สามารถมีสภาวะเป็นจิตที่ติงาม เช่นเดียวกับมหากุศลจิตก็ได้ แต่ต่างกันที่ มหากุศลจิตเกิดขึ้นกับบุคคลที่ยังไม่สิ้นกิเลส และพระอริยบุคคลที่ยังทำลาภกิเลสไม่หมด เมื่อมหากุศลจิตเกิดขึ้นแล้วก็จะมีวิบากหรือผลทำให้เกิดมีภพใหม่ชาติใหม่ต่อไป ส่วนมหาภิรชาจิต ซึ่งเป็นจิตที่เกิดขึ้นกับพระอรหันต์เท่านั้น เมื่อเกิดขึ้นแล้ว ก็ไม่มีผล หรือไม่มีวิบาก ที่จะทำให้เกิดภพใหม่ ชาติใหม่ อีกต่อไป

กามาวจรจิต ๒๔ ดวงที่กล่าวมานี้ มีความเหมือนกันทั้งหมดไม่ว่าจะเป็นมหากุศลจิต มหาวิบากจิตและมหาภิรชาจิต เพราะมหากุศลจิตก็ได้แก่กามาวจรกุศลนั่นเอง เมื่อบุคคลประกอบความดีอย่างใด ก็ย่อมให้ผลตามสมควรแก่ความดีนั้นๆ เช่นเดียวกัน เพราะฉะนั้น มหากุศลจิตกับมหาวิบากจิตจึงมีจำนวนเท่ากัน และลักษณะเหมือนกัน

ส่วนมหาภิรชานั้น หมายถึง การกระทำความดีของพระอรหันต์ ซึ่งจะการกระทำนั้นจะไม่ส่งผลอะไร เพราะสภาวะจิตของพระอรหันต์นั้นอยู่เหนือผลที่เป็นบุญและบาปแล้ว แต่การที่มหาภิรชาจิตมีจำนวนเท่ากัน และมีลักษณะเช่นเดียวกับมหากุศลจิตนั้น ก็เพราะมหาภิรชามีอารมณ์เท่ากันกับมหากุศลจิต นอกจากนี้ การกระทำความดีของพระอรหันต์ก็เหมือนกับการกระทำของปุถุชน กล่าวคือบางครั้งก็มีความยินดีมาก บางครั้งก็มีความยินดีไม่มาก (อุเบกขา) บางครั้งก็ประกอบด้วยปัญญา เป็นต้น จะแตกต่างกันก็เฉพาะกุศลกรรมนั้นไม่อำนวยผลเหมือนกุศลกรรมของปุถุชนเท่านั้น

จิตฝ่ายดีหรือกุศลจิตในประเภทกามาวจรจิตนี้ เรียกว่า มหากุศลจิต เพราะเป็นกุศลใหญ่ หรือมีอารมณ์กว้างขวางมากกว่ากุศลจิตทั้งหลาย และกุศลจิตที่ประกอบด้วยปัญญา เรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิภูฏคามินีกุศล เพราะเป็นไปเพื่อหลุดพ้นจากการเวียนว่ายตายเกิด ส่วนกุศลจิตที่ปราศจากปัญญา เรียกว่า วิภูฏคามินีกุศล เพราะยังให้ผลที่เป็นไปอยู่ในการเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิที่ดีอยู่นั่นเอง

๕.๒ รูปาวจรจิต คือ จิตสงบเป็นสมาธิ หรือจิตที่เข้าถึงความเป็นฌาน ซึ่งเกิดจากการเจริญสมาธิ ดังนั้น จิตได้ฌาน หรือรูปาวจรจิต จึงหมายถึง จิตที่แนบแน่นอยู่ในอารมณ์กรรมฐาน มีการเพ่งสิ่งต่างๆ และการกำหนดลมหายใจเข้าออก เป็นต้น จนกระทั่งเป็นสมาธิแน่วแน่ ซึ่งมี ๓ ประเภท จำนวน ๑๕ ดวง

สิ่งที่ขัดขวางความสงบของจิต

โดยทั่วไป จิตของบุคคลจะเป็นสมาธิได้ยาก เพราะต้องรับรู้อารมณ์ตลอดเวลา ซึ่งถือว่าเป็นสิ่งที่ขัดขวางความเป็นสมาธิของจิต เรียกว่า **นิวรณ** มี ๕ ประการ ได้แก่

๑) กามฉันทนิวรณ คือ ความติดใจในกามคุณอารมณ์ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และ การสัมผัสถูกต้องที่พอใจ เมื่อใดที่จิตเพลิดเพลिन ติดใจในสิ่งเหล่านี้แล้ว จิตก็จะไม่สามารถเข้าถึงฌานได้ จึงต้องใช้เอกัคคตาข่ม

๒) พยาบาทนิวรณ คือ ความมุ่งปองร้ายผู้อื่น เปรียบเหมือนน้ำ ที่เดือดพล่าน ถ้าจิตครุ่นคิดปองร้ายผู้อื่นอยู่ จิตก็จะไม่สามารถเข้าถึงฌานได้ จึงต้องใช้ปีติข่ม

๓) ถีนมิทธนิวรณ คือ ความเซื่องซึม ความหดหู่ ท้อแท้ จนไม่ใส่ใจต่ออารมณ์ที่เพ่งนั้น เปรียบเหมือนน้ำ ที่มีจอกแหนปิดบังอยู่ ถ้าจิตเกิดความท้อถอย ไม่ใส่ใจต่ออารมณ์ที่กำลังเพ่งอยู่ จิตก็จะไม่สามารถเข้าถึงฌานได้ จึงต้องใช้วิตกข่ม

๔) อุทธัจจกุกกุกจนิวรณ คือ ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ ซึ่งเปรียบเหมือนน้ำ ที่ถูกลมพัด กระเพื่อมอยู่เสมอ ถ้าจิตใจยังนึกคิด ในเรื่องราวต่างๆ อยู่ จิตก็จะไม่สามารถเข้าถึงฌานได้ จึงต้องใช้สุขข่ม

๕) วิจิกิจฉานิวรณ คือ ความลังเลสงสัยไม่แน่ใจ เปรียบเหมือนน้ำที่ขุ่น เป็นตม หรือน้ำที่ตั้งไว้ในที่มีด ถ้าเกิดลั่งเล ไม่แน่ใจ จิตก็จะไม่สามารถเข้าถึงฌานได้ ต้องใช้วิจารข่ม

องค์ประกอบของฌาน

องค์ประกอบสำคัญที่ทำให้จิตเข้าถึงความสงบที่เรียกว่า จิตได้ฌาน หรือ ฌานจิต เรียกว่า องค์ฌานหรือองค์ประกอบของฌาน เพราะเป็นองค์สำคัญที่ทำให้เกิดฌานจิต มี ๕ ประการ คือ

๑) วิตก คือ การยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ เมื่อเริ่มทำสมาธินั้น ต้องมีสิ่งสำหรับเพ่ง เช่น ดิน แล้วยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ คือ การเพ่งดินนั้น โดยไม่ให้จิตนึกคิดเรื่องราวต่างๆ ถ้าจิตนึกคิดเรื่องราวต่างๆ อยู่ จิตก็จะตกไปจากการเพ่งดิน ก็ต้องยกจิตขึ้นสู่การเพ่งใหม่ จิตจะต้องเพ่งอยู่กับดินหรือสิ่งสำหรับใช้เพ่งตลอดเวลา วิตกนี่จะเป็นสิ่งที่ขัดขวางความท้อถอย ความง่วง (ถีนมิทตะ) ที่เข้าครอบงำจิตใจ วิตกนี้เปรียบเหมือนการกระพือปีกของนก

๒) วิจาร์ คือ การประคองจิตให้มั่นคงอยู่ในอารมณ์ที่เพ่ง เมื่อวิตกยกจิตขึ้นสู่อารมณ์ที่เพ่งแล้ว วิจาร์ก็ประคองจิตไม่ให้ตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง เหมือนการถลางไปในอากาศของนก ดังนั้น จึงต้องทำจิตให้ตั้งมั่นในอารมณ์ที่เพ่ง ไม่ให้จิตใจเกิดความลังเลสงสัยว่า การทำสมาธิโดยการเพ่งเช่นนี้จะทำให้จิตสงบหรือได้ได้ฌานจริงหรือไม่ ถ้าหากเกิดลังเลใจ (วิจิกิจฉา) จิตก็จะตกไปจากอารมณ์ที่เพ่ง ดังนั้น วิจาร์จึงเป็นสิ่งที่ขัดขวางความลังเลสงสัย

๓) ปีติ คือ ความปลาบปล้ำใจ อิ่มเอิบใจในการเพ่งอารมณ์ เมื่อได้ยกจิตขึ้นสู่อารมณ์และประคองประคองจิตให้ตั้งมั่นในอารมณ์นั้นๆ โดยไม่ท้อถอย และลังเลใจ ก็จะเกิดปีติหรือความปลาบปล้ำ อิ่มเอิบใจขึ้นมาตามลำดับ เมื่อจิตเกิดปีติ ปลาบปล้ำอิ่มเอิบใจ ก็จะไม่มีความพยายาม มุ่งร้าย หรือขุ่นเคืองใจ เข้ามาแทรกแซงได้ ดังนั้น ปีติจึงเป็นสิ่งที่ขัดขวางความพยายาม

ปีติมีทั้งหมด ๕ ประการ ดังกล่าวมาแล้วข้างต้น แต่ปีติที่จัดเป็นองค์ประกอบของฌานที่สามารถข่มพยายามนั้น ฌานปีติ ได้แก่ ปีติที่ซาบซ่านแผ่ไปทั่วสรรพางค์กายเท่านั้น ส่วนปีติอีก ๔ ประการนั้นไม่จัดเป็นองค์ฌาน เพราะยังเป็นของหยาบ และมีกำลังน้อยอยู่

๔) สุข คือ ความสุขใจ หรือโสมนัสเวทนา เมื่อยกจิตขึ้นสู่อารมณ์แล้ว ประคองให้จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ จนปีติเกิดเช่นนี้แล้ว สุขก็ย่อมเกิดตามมา ความสุข ก็คือความสงบ ที่ปราศจากความฟุ้งซ่าน รำคาญใจนั่นเอง

๕) เอกัคคตา คือ จิตที่เป็นสมาธิแน่วแน่ในอารมณ์ที่เพ่งเพียงอย่างเดียวเท่านั้น จิตกับอารมณ์ที่เพ่งจะรวมกันเป็นหนึ่งเดียวไม่วอกแวก โดยเอกัคคตาหรือความเป็นสมาธิของจิตนี้มี ๓ ระดับ คือ

๑) ขณิกสมาธิ คือ จิตที่ตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์ได้ชั่วขณะ หรือเป็นสมาธิในขณะที่กำลังทำการบริหาร

๒) อุปจารสมาธิ คือ จิตที่ตั้งมั่นในอารมณ์จนใกล้จะได้ฌาน

๓) อัปนาสมาธิ คือ จิตที่ตั้งมั่น แนบแน่นอยู่ในอารมณ์ที่กำหนด ไม่ซัดส่ายไปไหน ไม่มีกิเลสเข้ามารบกวนได้ ซึ่งก็ได้แก่ จิตได้ฌานนั่นเอง

การข่มนิวรณ์ด้วยอำนาจแห่งองค์ฌานหรือการละกิเลสได้ด้วยการข่มเอาไว้ เรียกว่า **วิกขัมภนปหาน** เปรียบเหมือนการเอาหินมาทับหญ้าไว้ ถ้าไม่ยกหินออก หญ้าก็งอกขึ้นไม่ได้ เช่นเดียวกับถ้าฌานยังไม่เสื่อมหรือจิตยังเป็นสมาธิอยู่ สิ่งก้านั้นความเป็นสมาธิของจิตก็จะมีโอกาสจะเกิดขึ้นได้ โดยองค์ฌานจะข่มนิวรณ์ได้ ดังนี้ คือ

- ๑) วิตก ทำหน้าที่ ข่มถิ่นมิตถนิวรณ์
- ๒) วิจาร์ ทำหน้าที่ ข่มวิจิกิจฉานิวรณ์
- ๓) ปีติ ทำหน้าที่ ข่มพยาบาทนิวรณ์
- ๔) สุข ทำหน้าที่ ข่มอุทธัจจนิวรณ์
- ๕) เอกัคคตา ทำหน้าที่ ข่มกามฉันทนิวรณ์

ประเภทของฌาน

ในพระอภิธรรม แบ่งรูปฌาน เป็น ๕ ประเภทพร้อมทั้งองค์ประกอบของฌาน ตามตารางดังต่อไปนี้

รูปฌาน ๕							
ปฐมฌาน	มีองค์ฌาน ๕	คือ	วิตก	วิจาร์	पीติ	สุข	เอกัคคตา
ทุติยฌาน	มีองค์ฌาน ๔	"	-	วิจาร์	पीติ	สุข	เอกัคคตา
ตติยฌาน	มีองค์ฌาน ๓	"	-	-	पीติ	สุข	เอกัคคตา
จตุตถฌาน	มีองค์ฌาน ๒	"	-	-	-	สุข	เอกัคคตา
ปัญจฌาน	มีองค์ฌาน ๒	"	-	-	-	อุเบกขา	เอกัคคตา

ส่วนตามทศนะของพระสุตตันตปิฎก รูปฌานมี ๔ ประเภทพร้อมทั้งองค์ฌานดังต่อไปนี้

รูปฌาน ๔							
ปฐมฌาน	มีองค์ฌาน ๕	คือ	วิตก	วิจาร์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ทุติยฌาน	มีองค์ฌาน ๔	"	-	วิจาร์	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
ตติยฌาน	มีองค์ฌาน ๓	"	-	-	ปีติ	สุข	เอกัคคตา
จตุตถฌาน	มีองค์ฌาน ๒	"	-	-	-	อุเบกขา	เอกัคคตา

รูปาวจรจิตนั้นแบ่งเป็นประเภทใหญ่ ๓ ประเภท ดังนี้ คือ

(๑) **รูปาวจรกุศลจิต** คือ จิตที่เกิดขึ้นโดยการบำเพ็ญสมาธิ หรือสมถภาวนา ในตอนแรกย่อมเป็นมหากุศลจิต แต่เมื่อจนได้อัปนาสมาธิ หรือสมาธิที่แน่วแน่แล้ว จิตก็จะเปลี่ยนจากมหากุศลจิต เป็นรูปาวจรกุศลจิตที่เกิดพร้อมกับองค์ฌาน จำนวน ๕ ดวง คือ

รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๑ เรียกว่า ปฐมฌานกุศลจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๑ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๒ เรียกว่า ทุติยฌานกุศลจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๒ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๓ เรียกว่า ตติยฌานกุศลจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๓ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ ปีติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๔ เรียกว่า จตุตถฌานกุศลจิต ได้แก่ จิตของท่านผู้ได้ฌานที่ ๔ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ สุข กับ เอกัคคตา

รูปาวจรกุศลจิตดวงที่ ๕ เรียกว่า ปัญจฌานกุศลจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๕ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ อุเบกขา กับ เอกัคคตา

(๒) **รูปาวจรวิบากจิต** คือ จิตที่เป็นผลของรูปาวจรกุศลจิต ที่ทำหน้าที่นำไปเกิดในรูปภูมิ เป็นจิตของเทวดาประเภทรูปพรหมในพรหมโลก มีจำนวน ๕ ดวง เท่ากับรูปา วจรกุศลจิต คือ

รูปาวจรวิบากจิตดวงที่ ๑ เรียกว่า ปฐมฌานวิบากจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๑ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรวิบากจิตดวงที่ ๒ เรียกว่า ทุติยฌานวิบากจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๒ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรวิบากจิตดวงที่ ๓ เรียกว่า ตติยฌานวิบากจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๓ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรวิบากจิตดวงที่ ๔ เรียกว่า จตุตถฌานวิบากจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๔ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ สุข กับเอกัคคตา

รูปาวจรวิบากจิตดวงที่ ๕ เรียกว่า ปัญจฌานวิบากจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๕ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ อุเบกขา กับเอกัคคตา

(๓) **รูปาวจรกิริยาจิต** คือ จิตของพระอรหันต์ ที่เข้ารูปฌาน มีลักษณะเช่นเดียวกับ รูปาวจรกุศลจิต แต่เกิดขึ้นกับ พระอรหันต์เท่านั้น จึงชื่อว่า รูปาวจรกิริยาจิต เพราะไม่มีผลเป็นวิบากจิต ในอนาคต มี ๕ ดวง คือ

รูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๑ เรียกว่า ปฐมฌานกิริยาจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๑ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิตก วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๒ เรียกว่า ทุตติยฌานกิริยาจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๒ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ วิจาร์ ปิติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๓ เรียกว่า ตติยฌานกิริยาจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๓ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ ปิติ สุข เอกัคคตา

รูปาวจรกิริยาจิตดวงที่ ๔ เรียกว่า จตุตถฌานกิริยาจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๔ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ สุข กับเอกัคคตา

รูปาวจรวิบากจิตดวงที่ ๕ เรียกว่า ปัญจฌานกิริยาจิต ได้แก่ จิตของผู้ได้ฌานที่ ๕ เป็นจิตที่ประกอบด้วยองค์ฌาน คือ อุเบกขา กับเอกัคคตา

๕.๓ อรูปาวจรจิต คือ จิตของบุคคลผู้ได้อรูปฌานซึ่งมีอรูปธรรมเป็นอารมณ์ หรือจิตซึ่งอารมณ์ที่ปราศจากรูป จิตประเภทนี้จึงมีชื่อเรียกว่า ฌานจิต เหมือนรูปาวจรจิต เป็นฝ่ายดีฝ่ายกุศล

ตามทัศนะของพระพุทธศาสนา บุคคลผู้ปฏิบัติสมถกรรมฐาน จนได้อรูปฌานขั้นที่ ๕ แล้วหากปรารถนาที่จะเจริญฌานทำสมาธิให้ยิ่งขึ้นไปอีกก็ต้องเจริญอรูปฌานอีก ๔ ขั้น โดยแต่ละขั้นมีลักษณะ ดังนี้

อรูปฌานขั้นที่ ๑ ชื่อว่า **อากาสนัญจายตนฌาน** ได้แก่ การเพ่งอากาศที่ว่างเปล่าอย่างไม่มีที่สิ้นสุด เป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน

อรูปฌานขั้นที่ ๒ ชื่อว่า **วิญญาณัญจายตนฌาน** ได้แก่ การนำเอาฌานจิตที่เกิดในอรูปฌานขั้นที่ ๑ คือ อากาสนัญจายตนฌานจิต มาเป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน

อรูปฌานชั้นที่ ๓ ชื่อว่า **อากิญจัญญายตนฌาน** ได้แก่ การทำวิญญานัญญายตนฌาน บ่อยๆ จนชำนาญ ก็ารู้สึกว่าอากาศที่ไม่มีที่สิ้นสุดและวิญญาน คือตัวผู้รู้ที่รู้ว่า อากาศนั้น ไม่มีที่สิ้นสุด จริง ๆ แล้ว ทั้งสองอย่างก็ไม่มี กล่าวคือ อากาสนัญญายตนฌานที่เป็นอารมณ์ของ วิญญานัญญายตนฌานก็ไม่มี ผู้ปฏิบัติ จึงนำเอาสภาพที่ไม่มีอากาสนัญญายตนฌานเช่นนี้มา เป็นอารมณ์ ในการเจริญกรรมฐาน

อรูปฌานชั้นที่ ๔ ชื่อว่า **เนวสัณญานาสัณญายตนฌาน** ได้แก่ การนำเอาความสงบ ประณีตละเอียดอ่อนของฌานจิตที่เกิดในอรูปฌานชั้นที่ ๓ เป็นอารมณ์ในการเจริญกรรมฐาน

อรูปาวจรจิต หรือ อรูปจิต ซึ่งมี ๔ ชั้นนี้ แต่ละฌานจะแตกต่างกันที่ลักษณะของอารมณ์ เท่านั้น ส่วนองค์ฌานนั้นเหมือนกันทั้งหมด คือ มีเพียงอุเบกขากับเอกัคคตาเท่านั้น เช่นเดียวกันกับ องค์ฌานของรูปฌานที่ ๕ ดังนั้น จึงอาจกล่าวได้ว่า อรูปฌานนั้นเป็นฌานที่ ๕ เช่นเดียวกัน

อรูปาวจรจิต แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท จำนวน ๑๔ ดวง ดังนี้

(๑) **อรูปาวจรกุศลจิต** คือ จิตที่เกิดขึ้นในขณะที่เข้าอรูปฌานชั้นต่างๆ มีจำนวน ๔ ดวง คือ

- ดวงที่ ๑ อากาสนัญญายตนกุศลจิต
- ดวงที่ ๒ วิญญานัญญายตนกุศลจิต
- ดวงที่ ๓ อากิญจัญญายตนกุศลจิต
- ดวงที่ ๔ เนวสัณญานาสัณญายตนกุศลจิต

(๒) **อรูปาวจรวิบากจิต** คือ จิตที่เป็นผลของอรูปาวจรกุศลจิต ซึ่งจะนำไปเกิดเป็นอรูปพรหม โลกชั้นต่างๆ ตามกำลังของอรูปาวจรกุศลจิต มีจำนวน ๔ ดวง คือ

- ดวงที่ ๑ อากาสนัญญายตนวิบากจิต
- ดวงที่ ๒ วิญญานัญญายตนวิบากจิต
- ดวงที่ ๓ อากิญจัญญายตนวิบากจิต
- ดวงที่ ๔ เนวสัณญานาสัณญายตนวิบากจิต

(๓) **อรูปาวจรกิริยาจิต** คือ จิตของพระอรหันต์ที่เกิดขึ้น ในขณะที่เข้าอรูปฌาน ชั้นต่าง ๆ มีจำนวน ๔ ดวง คือ

- ดวงที่ ๑ อากาสนัญญายตนกิริยาจิต
- ดวงที่ ๒ วิญญานัญญายตนกิริยาจิต
- ดวงที่ ๓ อากิญจัญญายตนกิริยาจิต
- ดวงที่ ๔ เนวสัณญานาสัณญายตนกิริยาจิต

๕.๔ โลกุตตรจิต คือ จิตที่มีนิพพานเป็นอารมณ์ เป็นจิตที่สามารถทำลายกิเลสได้ เป็นจิตที่มีสภาวะอยู่เหนือโลก คำว่า โลก ในที่นี้ หมายถึง กามโลก (อบายภูมิ มนุษยโลก และเทวโลก) รูปโลก (รูปพรหม) และอรูปโลก (อรูปพรหม) มี ๒ ประเภท คือ

(๑) **โลกุตตรกุศลจิต** หรือ **มรรคจิต** คือ จิตที่กำลังทำลายอนุสัยกิเลสได้อย่างเด็ดขาด เรียกว่า สมุจเฉตนิพพาน มีจำนวน ๔ ดวง คือ

ดวงที่ ๑ โสดาปัตติมัคคจิต

ดวงที่ ๒ สกทาคามีมัคคจิต

ดวงที่ ๓ อนาคามีมัคคจิต

ดวงที่ ๔ อรหัตตมัคคจิต

(๒) **โลกุตตรวิบากจิต** หรือ **ผลจิต** คือ จิตที่เป็นผลของ โลกุตตรกุศลจิต เป็นจิตที่ทำลายอนุสัยกิเลสได้แล้ว อย่างสงบราบคาบ โดยสิ้นเชิง เรียกว่า ปฏิปัสสัสมณนิพพาน มีจำนวน ๔ ดวงเช่นกัน คือ

ดวงที่ ๑ โสดาปัตติผลจิต

ดวงที่ ๒ สกทาคามีผลจิต

ดวงที่ ๓ อนาคามีผลจิต

ดวงที่ ๔ อรหัตตผลจิต

โลกุตตรจิตทั้ง ๒ ประเภทนั้นจะเกิดขึ้นต่อเนื่องกัน กล่าวคือ เมื่อมัคคจิต เกิดขึ้นและดับลงแล้ว ผลจิตก็จะเกิดติดต่อกันทันทีทันใด โดยไม่มีจิตใดเกิดขึ้นมาคั่นระหว่างกลางเลย

ประเภทและการทำลายกิเลส

กิเลสหรือสิ่งที่ทำให้จิตใจเศร้าหมอง จะเข้าประกอบเฉพาะอกุศลจิตเท่านั้น แบ่งได้เป็น ๓ ระดับ คือ

๑) กิเลสอย่างหยาบ เรียกว่า วิตีกกมกิเลส คือ กิเลสที่แสดงออกมาทางกาย หรือทางวาจา กิเลสหยาบนี้สามารถระงับยับยั้งไว้ได้ด้วยศีล ซึ่งจะทำให้เกิดความสงบในบางครั้ง ในขณะที่ยังมีการรักษาศีลอยู่ การทำลายกิเลสในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **ตทังคปหาน**

๒) กิเลสอย่างกลาง เรียกว่า ปริยฐานกิเลส คือ กิเลสที่เกิดอยู่ภายในใจ ยังไม่ได้แสดงออกมาทางกาย หรือวาจา กิเลสชนิดนี้สามารถข่มไว้ได้ด้วยอัปนาสมาธิ การทำลายกิเลสในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **วิกขัมภนปหาน**

๓) กิเลสอย่างละเอียด เรียกว่า อนุสัยกิเลส คือ กิเลสที่นอนเนื่องอยู่ในสันดานของตนเอง ไม่มีใครสามารถรู้ได้ นอกจากพระพุทธเจ้าเท่านั้น กิเลสชนิดนี้ต้องทำลายด้วยปัญญาในมัคคจิต

ทั้ง ๔ ซึ่งเป็นการทำลายโดยไม่ให้เหลือเหลืออีกต่อไป ชื่อ และจะไม่กลับมีขึ้นอีก การทำลายกิเลสในลักษณะเช่นนี้ เรียกว่า **สมุจเฉทปหาน**

การทำลายกิเลสของมัคคจิต

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้นว่า กิเลสทั้งหมดจะเข้าประกอบเฉพาะอกุศลจิตเท่านั้น ดังนั้น การทำลายกิเลสก็คือการทำลายอกุศลจิตทั้ง ๑๒ ดวงนั่นเอง โดยมัคคจิตสามารถทำลายกิเลสได้ ดังนี้ คือ

- ๑) โสดาปัตติมัคคจิต สามารถทำลายโลภมูลจิตที่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และ โมหมูลจิตที่ประกอบด้วยความสงสัย ๑ ดวง
 - ๒) สกทาคามีมัคคจิต สามารถทำลายกิเลสที่เหลือให้เบาบางลง
 - ๓) อนาคามีมัคคจิต สามารถทำลายโทสมูลจิตได้ทั้ง ๒ ดวง
 - ๔) อรหัตตมัคคจิต สามารถทำลายโลภมูลจิตที่ไม่ประกอบด้วยความเห็นผิด ๔ ดวง และ โมหมูลจิตที่ประกอบด้วย ความฟุ้งซ่าน ๑ ดวง
- ดังนั้น มัคคจิตทั้ง ๔ ดวง จึงสามารถทำลายอกุศลจิตครบทั้ง ๑๒ ดวงได้อย่างสิ้นเชิง

ประเภทของพระอริยบุคคล

ตามหลักการของพระพุทธศาสนาบุคคลใดสามารถทำลายกิเลสได้บุคคลนั้นย่อมมีฐานะเป็นพระอริยบุคคล ซึ่งหมายถึง บุคคลผู้ประเสริฐ เพราะสามารถทำลายกิเลสได้ โดยคำว่า อริยบุคคล มาจาก คำว่า อริยะ แปลว่า ประเสริฐ และคำว่า บุคคล เมื่อรวมกันแล้วก็หมายความว่า บุคคลผู้ประเสริฐซึ่งสามารถทำลายกิเลสได้ โดยแบ่งออกเป็น ๔ ประเภท ดังนี้ คือ

(๑) พระโสดาบัน

ดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น เมื่อมัคคจิตซึ่งทำหน้าที่ทำลายกิเลสเกิดและดับไป ผลจิตก็จะเกิดขึ้นติดต่อกันทันที ดังนั้น เมื่อโสดาปัตติมัคคจิต เกิดขึ้นแก่บุคคลใด โสดาปัตติผลจิต ก็จะเกิดขึ้นกับบุคคลนั้นตามมาทันที เรียกว่า พระโสดาบันบุคคล หรือพระเสขบุคคล ได้แก่ บุคคลที่จะต้องศึกษา พยายามทำลายที่เหลืออยู่ให้หมดสิ้นไป จนกระทั่งจะบรรลุเป็นพระอรหันต์ พระโสดาบันบุคคลทั้งหมดจะไม่ไปเกิดในอบายภูมิ ๔ อย่างแน่นอน แต่จะไปเกิดเป็นมนุษย์บ้าง เทวดาบ้าง แต่ก็มีพระโสดาบันอีกประเภทหนึ่งที่มีอหยาตยินตีพอใจ ในการเวียนว่ายตายเกิดจนครบ ๗ ชาติ เรียกว่า **วัฏฏาภิตโสดาบัน** โดยจะไปบังเกิดในเทวโลกทั้ง ๖ ตลอดจนชั้นนอกนิรฐพรหม เช่น อนาถปิณฑิกเศรษฐี วิสาขามหาอุบาลิกา ท้าวสักกเทวราช เป็นต้น แต่โดยทั่วไป พระโสดาบันมี ๓

ประเภท โดยแบ่งตามการอบรมคุณธรรมคือ อินทรีย์ ๕ ได้แก่ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา ไม่เท่ากัน คือ แรกกล้า ปานกลาง และอ่อน คือ

๑) เอกพีชีโสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะเกิดอีกชาติเดียวก็จะบรรลुเป็นพระอรหันต์ เพราะมีอินทรีย์ ๕ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แก่กล้าแล้ว

๒) โกลังโกลโสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะต้องเกิดอีก ๒ - ๖ ชาติ ก็บรรลुเป็นพระอรหันต์ เพราะเป็นผู้มีอินทรีย์ ๕ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แก่กล้าแล้วปานกลาง

๓) สัตตักขัตตูปรมโสดาบัน คือ พระโสดาบันที่จะต้องเกิดอีก ๗ ชาติ จึงจะบรรลुเป็นพระอรหันต์ เพราะเป็นผู้มีอินทรีย์ ๕ ประการ คือ สัทธา วิริยะ สติ สมาธิ ปัญญา แก่กล้าแล้วอ่อน

(๒) พระสกทาคามี

พระสกทาคามีบุคคล มี ๕ ประเภท คือ

๑) บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลก แล้วทำความเพียรจนบรรลุพระอรหันต์

๒) บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก แล้วทำความเพียรจนบรรลุพระอรหันต์

๓) บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลก ไปบังเกิดบนเทวโลกแล้วทำความเพียรจนบรรลุพระอรหันต์

๔) บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในเทวโลก มาบังเกิดในมนุษยโลก แล้วทำความเพียรจนบรรลุพระอรหันต์

๕) บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระสกทาคามีในมนุษยโลก ไปบังเกิดบนเทวโลก แล้วกลับมาเกิดในมนุษยโลกอีกครั้งหนึ่ง ทำความเพียรแล้วบรรลุพระอรหันต์

(๓) พระอนาคามี

พระอนาคามีทั้งหมดเมื่อบรรลุอนาคามีผลจิตแล้ว จะจะไม่มาบังเกิดในมนุษยโลกอีก จะไปบังเกิดในรูปพรหมชั้นสุทธาวาสภูมิ ๕ ชั้น คือ ชั้นอวิหา อตปปา สุทสสา สุทสสี และอกนิฐฐา หรือจะไปบังเกิดในรูปพรหมอีก ๑๐ ชั้นที่นอกเหนือจากชั้นสุทธาวาสทั้ง ๕ ชั้นอัสถุญญัตตภูมิ ๑ และอรูปรหมโลก ๔ พระอนาคามีบุคคล มี ๕ ประเภท คือ

๑) พระอนาคามีที่ไปบังเกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง บรรลุพระอรหันต์ แล้วนิพพานในกึ่งแรกของอายุในภูมินั้น

๒) พระอนาคามี ที่ไปบังเกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง บรรลุพระอรหันต์ แล้วนิพพานในกึ่งหลังของอายุในภูมินั้น

๓) พระอนาคามี ที่ไปบังเกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง บรรลุพระอรหันต์ โดยไม่ต้องใช้ความเพียรมากแล้วนิพพาน

๔) พระอนาคามี ที่ไปบังเกิดในพรหมโลกชั้นใดชั้นหนึ่ง บรรลุพระอรหันต์ ต้องใช้ความเพียรมากแล้วนิพพาน

๕) พระอนาคามี ที่ไปบังเกิดในชั้นสุทธาวาสภูมิ ตั้งแต่ชั้นที่ ๑ ถึงชั้นที่ ๕ ตามลำดับ แล้วเข้านิพพาน ในชั้นที่ ๕ นั้น

(๔) พระอรหันต์

คำว่า อรหันต์ แปลว่า ไกลจากกิเลส สามารถทำลายกิเลสทั้งปวงโดนสิ้นเชิง กิเลสไม่สามารถกลับขึ้นมาอีกได้ ได้แก่ การทำลายอกุศลจิตได้ครบทั้ง ๑๒ ดวง คือ โภสมุขจิต ๔ ดวง โทสมุขจิต ๒ ดวง และโมหมุขจิต ๒ ดวงครบถ้วน เข้าสู่ภาวะของพระนิพพาน

พระอรหันต์ มีคำเรียกแทนได้ได้หลายชื่อ ดังต่อไปนี้

๑) พระชีณาสพ หมายถึง บุคคลผู้มีอาสวะกิเลสสิ้นแล้ว

๒) พระอเสขบุคคล หมายถึง บุคคลผู้ไม่ต้องศึกษาในศีล สมาธิ ปัญญา เพราะมีไตรสิกขาบริบูรณ์แล้ว และไม่ต้องเพียรพยายามเพื่อทำลายกิเลสอีกต่อไป

พระอรหันต์ ๒ ประเภท

๑) พระอรหันต์ประเภทปัญญาวิมุตติ หมายถึง บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยการเจริญวิปัสสนา

๒) พระอรหันต์ประเภทเจโตวิมุตติ หมายถึง บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ โดยการเจริญสมณะและวิปัสสนา

พระอรหันต์ ๓ ประเภท

๑) พระอรหันต์สัมมาสัมพุทธเจ้า ได้แก่ บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์โดยการตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง และสอนผู้อื่นให้รู้ตามได้

๒) พระปัจเจกพุทธเจ้า ได้แก่ บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ตรัสรู้ด้วยพระองค์เอง แต่สอนผู้อื่นให้รู้ตามไม่ได้

๓) พระอรหันตสาวก ได้แก่ บุคคลผู้สำเร็จเป็นพระอรหันต์ตามที่พระสัมมาสัมพุทธเจ้าทรงสั่งสอน

๖. รูปาวจรจิต ได้แก่ จิตเช่นไร ?

- ก. จิตที่ติดในรูป
- ข. จิตที่ติดในฌาน
- ค. จิตที่เข้าถึงความแน่วแน่
- ง. จิตสงบ
- จ. จิตที่มีความละเอียด

๗. ธรรมที่เป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงความสงบนิ่งในอารมณ์ของจิต เรียกว่า อะไร ?

- ก. อกุศล
- ข. กามาวจร
- ค. โลกียธรรม
- ง. นิรวรณ
- จ. ปฏิปักษ์ธรรม

๘. ความตั้งใจในรูป เสียง กลิ่น รส และสัมผัสที่ขอบใจเรียกว่าอะไร ?

- ก. กามฉันท
- ข. พยาบาท
- ค. อุทัจจกุกุกุจจะ
- ง. วิตก
- จ. ถีนมิทระ

๙. ความแข็ง และซึ่มในขณะที่เรียนหนังสือ เรียกว่าอะไร ?

- ก. พยาบาท
- ข. อุทัจจกุกุกุจจะ
- ค. ถีนมิทระ
- ง. วิจิกิจฉา
- จ. วิจาร

๑๐. จิตที่เหมือนน้ำเดือดพล่าน เปรียบได้กับธรรมข้อใด?

- ก. ลังเลสงสัย
- ข. ฟุ้งซ่าน รำคาญใจ
- ค. แข็ง และซึ่ม
- ง. ติดในอารมณ์ที่ขอบใจ
- จ. ปองร้ายผู้อื่น

๑๑. จิตที่เปรียบเหมือนน้ำขุ่นมีโคลน เปรียบได้กับธรรมข้อใด ?

- ก. ความลังเลสงสัย
- ข. ความฟุ้งซ่านรำคาญใจ
- ค. ความท้อถอยไม่ใส่ใจ
- ง. ความปองร้ายผู้อื่น
- จ. ความตั้งใจในอารมณ์

๑๘. องค์ฌานที่เป็นคู่ปรับของความฟุ้งซ่านและรำคาญ คือข้อใด ?

ก. วิตก	ข. วิจาร์
ค. ปีติ	ง. สุข
จ. เอกัคคตา	

๑๙. การถลาไปในอากาศของนก เปรียบได้กับองค์ฌานข้อใด ?

ก. วิตก	ข. วิจาร์
ค. ปีติ	ง. สุข
จ. เอกัคคตา	

๒๐. องค์ฌานที่เป็นคู่ปรับของความหดหู่ เห็ง และซีม คือ ข้อใด ?

ก. วิตก	ข. วิจาร์
ค. ปีติ	ง. สุข
จ. เอกัคคตา	

๒๑. สุข ในองค์ฌาน มีลักษณะเช่นไร ?

ก. ประณีต	ข. ละเอียด
ค. ประกอบด้วยโสมนัส	ง. สงบ
จ. นิ่งแน่วแน่	

๒๒. ประเภทของฌานในพระสูตรตันตปิฎก และพระอภิธรรมปิฎก แบ่งเป็นเท่าไร?

ก. ๓ - ๔	ข. ๔ - ๔
ค. ๔ - ๕	ง. ๔ - ๖
จ. ๕ - ๔	

๒๓. ฌานที่ 1 (ปฐมฌาน) มีองค์ประกอบของฌาน ตามข้อใด ?

ก. วิตก วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา
ข. วิตก วิจาร์ ปีติ
ค. วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา
ง. ปีติ สุข เอกัคคตา
จ. อุเบกขา เอกัคคตา

๒๔. ฌานที่ 3 (ตติยฌาน) มีองค์ประกอบของฌานตามข้อใด?

- ก. วิตก วิจาร์ ปีติ
- ข. วิจาร์ ปีติ สุข เอกัคคตา
- ค. ปีติ สุข อุเบกขา
- ง. ปีติ สุข เอกัคคตา
- จ. อุเบกขา เอกัคคตา

๒๕. รูปาวจรจิต กลุ่มใด ทำหน้าที่นำไปเกิด ?

- ก. รูปาวจรกุศลจิต
- ข. รูปาวจรวิบากจิต
- ค. รูปาวจรกิริยาจิต
- ง. ข้อ ก และ ข
- จ. ถูกทุกข้อ

๒๖. รูปาวจรกิริยาจิต เป็นจิตของบุคคลในข้อใด ?

- ก. พระโสดาบัน
- ข. พระสกทาคามี
- ค. พระอนาคามี
- ง. พระอรหันต์
- จ. พระอริยบุคคล

๒๗. รูปาวจรจิต จะนำไปเกิดในภพภูมิใด ?

- ก. มนุษย์โลก
- ข. เทวโลก
- ค. พรหมโลก
- ง. สัตว์เดรัจฉาน
- จ. ข้อ ข และ ค

๒๘. อรูปาวจรจิต คือ จิตเช่นไร ?

- ก. จิตที่มีอารมณ์ละเอียด
- ข. จิตที่ไม่มีรูป
- ค. จิตที่มีอารมณ์ปราศจากรูป
- ง. จิตที่ไม่มีอารมณ์
- จ. จิตของผู้ได้สมาธิ

๒๙. อรูปาวจรจิต แบ่งเป็นกี่ประเภท และประเภทละกี่ดวง ?

ก. ๒ ประเภท ๑๒ ดวง

ข. ๓ ประเภท ๑๒ ดวง

ค. ๔ ประเภท ๑๔ ดวง

ง. ๕ ประเภท ๑๕ ดวง

จ. ๖ ประเภท ๑๘ ดวง

๓๐. อรูปาวจรจิต กลุ่มใด นำไปเกิดในอรุปรพรม ?

ก. อรูปาวจรจิตกุศลจิต

ข. อรูปาวจรวิบากจิต

ค. อรูปาวจรกิริยาจิต

ง. อรูปาวจรหมัคคตจิต

จ. ข้อ ก และ ข

บทที่ ๓ ทศนะเรื่องเจตสิกในพระอภิธรรม

๑. ความหมาย

เจตสิก คือ ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต และปรุงแต่งจิตให้ประพฤติไปตามนั้น เจตสิกเป็นธรรมชาติอย่างหนึ่ง ที่เกิดขึ้นในจิตใจ ที่ปรุงแต่งจิตในการทำดีหรือชั่ว

เจตสิกเป็นนามธรรมเหมือนจิต เกิดขึ้นคลุกเคล้าปรุงแต่งจิต อาศัยจิตเป็นไป หรืออาจอธิบายอีกอย่างหนึ่งเรียกว่า สังขาร เพราะเป็นอารมณ์ที่เกิดขึ้นปรุงแต่งจิต ชักนำจิตให้คิดตีคิดซ้ำ และเป็นส่วนกลางๆ เจตสิกนี้อาศัยจิตเท่านั้นเป็นไป จิตเป็นประธานแห่งสภาวธรรมคือกายนี้ แต่จิตก็อาศัยกายนี้ตั้งอยู่เป็นไป เจตสิกซึ่งบังเกิดเพราะอิงอาศัยจิตเป็นไป ก็อาศัยกายหรือรูปธรรมเป็นไปเหมือนกันกับจิต

๒. ลักษณะของเจตสิก

เจตสิกหรือธรรมารมณ์ที่เกิดขึ้นกับจิต ปรุงแต่งจิตให้ดีบ้างชั่วบ้าง เป็นส่วนกลางๆ ไม่ได้ไม่ชั่วบ้าง จึงมีลักษณะ ๔ ประการ คือ

- ๑) เกิดขึ้นพร้อมกันกับจิต
- ๒) ดับพร้อมกันกับจิต
- ๓) มีอารมณ์เป็นอันเดียวกันกับจิต
- ๔) มีวัตถุที่อาศัยเป็นอันเดียวกันกับจิต

ดังที่ พระอรุณรุทเถระจารย์ ผู้แต่งคัมภีร์อภิธรรมัตถสังคหะ แสดงไว้ว่า

เอกุปฺปาตนิโรธา จ เอกาลมฺพนวัตตุกา

เจโตยฺยุตฺตา ทฺวิปญฺญาส ธมฺมา เจตสิกา มตา

ธรรม ๕๒ ซึ่งเกิดพร้อมกันกับจิต ดับพร้อมกันกับจิต มีอารมณ์เดียวกับจิต มีวัตถุเดียวกับกันกับจิต ประกอบเข้ากับจิต สมบูรณ์ด้วยลักษณะ ๔ ประการนี้ เรียกว่า เจตสิก

๒.๑ ความแตกต่างระหว่างจิตกับเจตสิก

เจตสิกเกิดขึ้นโดยอาศัยจิต เกิดและดับตลอดจนกระทั่งมีอารมณ์และวัตถุเป็นอันเดียวกันกับจิตทั้งนั้น แต่เจตสิกก็แตกต่างจากจิต กล่าวคือ เจตสิกไม่มีการรับรู้อารมณ์และไม่สามารถนึกคิดได้ ส่วนจิตนั้นมีการรู้อารมณ์และสามารถนึกคิดด้วยตนเองได้ เจตสิกเป็นเพียงสิ่งที่ปรุงแต่งจิตที่เป็นภวังคจิต หรือจิตปกติให้เปลี่ยนแปลงปกติภาวะเดิม แล้วเป็นไปตามอำนาจของเจตสิก

เปรียบเทียบเหมือนสีต่างๆ ซึ่งสามารถทำให้น้ำที่สะอาดเปลี่ยนแปลงสภาพไปตามอำนาจของสี ถ้าหากสมมติให้จิตเป็นสิ่งที่ไม่มีรูปร่าง เจตสิกก็คือลักษณะต่างๆ ของรูปร่างนั้นๆ

โดยปกติ จิตไม่มีสภาวะเป็นสิ่งที่ดีหรือชั่ว แต่เป็นกลางๆ ไม่ใช่ดีหรือชั่ว แต่เจตสิกเป็นสิ่งที่ทำหน้าที่ปรุงจิตให้ดีให้ชั่ว เจตสิกบางชนิดก็ทำหน้าที่รักษาประคับประคองจิตให้คงสภาพกลางๆ ตามสภาวะปกติดั้งเดิมของจิต เพราะสภาวะที่แท้จริงของจิตนั้นมีสภาพกลางๆ ไม่จัดว่าดีหรือชั่ว แต่เมื่อใดมีเจตสิกที่เป็นฝ่ายดีและชั่วเข้ามาปรุงแต่ง เมื่อนั้น จิตนั้นจึงจะจัดเป็นจิตดีหรือชั่ว

๒.๒ ธรรมต่างๆ ที่จิตและเจตสิกปะปนกัน

เจตสิก ได้แก่ ธรรมที่ปรุงแต่งจิต ชักนำจิตให้คิดดีคิดชั่ว การเกิดดับ อารมณ์ที่ยึดหน่วง และวัตถุที่อาศัยเป็นอันเดียวกันกับจิต จึงเป็นอันว่า จิตกับเจตสิกนี้ปะปนกันโดยประเภทแห่งธรรม ๖ อย่าง คือ

- ๑) เวทนา ได้แก่ การเสวยอารมณ์
- ๒) เหตุ ได้แก่ สภาวะธรรมที่ทำให้ผลเกิด
- ๓) กิจ ได้แก่ หน้าที่หรือการกระทำ
- ๔) ทวาร ได้แก่ สภาวะธรรมเป็นที่อาศัยเกิดขึ้น
- ๕) อารมณ์ ได้แก่ ธรรมชาติที่จะต้องรับรู้
- ๖) วัตถุ ได้แก่ สภาวะธรรมอันเป็นที่อยู่อาศัย

บรรดาธรรม ๖ ประการเหล่านี้ จะแยกจิตและเจตสิกออกเป็นคนละส่วนละประเภทไม่ได้ จิตกับเจตสิกย่อมอยู่ร่วมกันในธรรมอันเดียวกัน เช่น จิตเสวยสุขเวทนามากก็เพราะเจตสิกที่เป็นส่วนสุขเวทนาเข้าประกอบกับจิต จิตจึงต้องเสวยสุขตามเจตสิกที่ประกอบกับตนไปด้วย

๓. ประเภทของเจตสิก

เจตสิก มีจำนวน ๕๒ ดวง แบ่งออกเป็น ๓ กลุ่ม คือ

๑) **เจตสิกกลุ่มที่ ๑ เรียกว่า อัญญสมานาเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ประกอบด้วยจิตที่ดีหรือชั่ว หรือไม่ดีไม่ชั่วได้ทุกชนิด เมื่อประกอบกับจิตชนิดใด ก็จะมีสภาพเป็นเช่นนั้นด้วย มีจำนวน ๑๓ ดวง โดยแบ่งออกเป็น ๒ พวก คือ

(๑) **สัพพจิตสาธาณเจตสิก** มีจำนวน ๗ ดวง เป็นกลุ่มเจตสิกที่เข้าปรุงแต่งจิตใจของคนทั่วไป สามารถประกอบกับจิตได้ทุกดวง เมื่อจิตดวงใดเกิดขึ้น เจตสิกทั้ง ๗ ดวง ย่อมประกอบกับจิตนั้นพร้อมกันทั้ง ๗ ดวงเสมอ ได้แก่

๑.๑) ผัสสเจตสิก คือ สภาวะถูกต้องหรือการกระทบกับสิ่งที่ปรากฏที่ช่องทางในการรับรู้ทั้ง ๖ อย่างโดยรับภาพให้เข้ามากกระทบกับตา รับเสียงให้เข้ามากกระทบกับหู รับกลิ่นให้เข้ามากกระทบกับจมูก รับรสให้เข้ามากกระทบกับลิ้น รับความเย็น-ร้อน อ่อน-แข็งให้เข้ามากกระทบกับกาย และเรื่องต่างๆ ที่ผ่านมาหรือที่ยังไม่เกิดขึ้นให้เข้ามากกระทบทางใจ หลังจากนั้นจิตก็จะรับรู้สิ่งที่มากระทบนั้นๆ ทำให้เกิดความรู้สึกพอใจ ไม่พอใจ หรือเฉยๆที่เรียกว่า เวทนานั้นเอง ดังนั้น **ผัสสเจตสิก** จึงเป็นการกระทบกันแห่งสิ่ง ๓ ประการ คือ **อายตนะภายใน** มีตา หู จมูก เป็นต้น **อายตนะภายนอก** มี รูป เสียง กลิ่น เป็นต้น และ **วิญญาณมีจักขุวิญญาณ** เป็นต้น กระกระทบกันหรือประกอบกันขึ้นเป็นผัสสะหรือสัมผัส มีชื่อเรียกตามชื่อของอายตนะภายใน ๖ ประการ คือ

- ๑) จักขุสัมผัส
- ๒) โสตสัมผัส
- ๓) ฆานสัมผัส
- ๔) ชิวหาสัมผัส
- ๕) กายสัมผัส
- ๖) มโนสัมผัส

ผัสสะหรือสัมผัสนี้ ถูกต้องหรือกระทบกับอารมณ์ได้ทั้งในที่ใกล้และที่ไกล ท่านยกตัวอย่างการถูกต้องหรือกระทบกับอารมณ์ในที่ไกล เช่น การเห็นคนอื่นรับประทานของเปรี้ยว ก็พลอยเกิดน้ำลายไหลไปด้วย เป็นต้น

๑.๒) เวทนาเจตสิก คือ **ความรู้สึ**ของสิ่งมีชีวิตต่างๆ ไป ซึ่งจะมีอยู่ ๓ อย่าง คือ ชอบใจ ไม่ชอบใจ และเฉยๆ ได้แก่ **ความรู้สึ**ที่เกิดในจิตใจของเรานั้นเอง

ความรู้สึอารมณ์ซึ่งเกิดขึ้นต่อเนื่องมาจากผัสสะนี้ อาศัยอายตนะภายในเกิดขึ้น จึงเรียกชื่อตามอายตนะภายใน ๖ ประการ คือ

๑) อาศัยตาเกิดขึ้น	เรียกว่า	จักขุสัมผัสสชาเวทนา
๒) อาศัยหูเกิดขึ้น	เรียกว่า	โสตสัมผัสสชาเวทนา
๓) อาศัยจมูกเกิดขึ้น	เรียกว่า	ฆานสัมผัสสชาเวทนา
๔) อาศัยลิ้นเกิดขึ้น	เรียกว่า	ชิวหาสัมผัสสชาเวทนา
๕) อาศัยกายเกิดขึ้น	เรียกว่า	กายสัมผัสสชาเวทนา
๖) อาศัยใจเกิดขึ้น	เรียกว่า	มโนสัมผัสสชาเวทนา

เวทนาเหล่านี้ยังแบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ

ก.การเสวยอารมณ์ที่เป็น**ความสบายกายสบายใจ** เรียกว่า **สุขเวทนา**

- ข. การเสวยอารมณ์ที่เป็นความไม่สบายกายไม่สบายใจ เรียกว่า **ทุกข์เวทนา**
 ค. การเสวยอารมณ์เป็นกลางๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์ เรียกว่า **อุเบกขาเวทนา**
 นอกจากนี้ท่านยังอธิบายเวทนาออกไปอีก ๕ ประเภท คือ
- ก. การเสวยอารมณ์ที่เป็นความสุขกาย เรียกว่า **สุขเวทนา**
 ข. การเสวยอารมณ์ที่เป็นความทุกข์กาย เรียกว่า **ทุกข์เวทนา**
 ค. การเสวยอารมณ์ที่เป็นความสุขใจ เรียกว่า **โสมนัสสเวทนา**
 ง. การเสวยอารมณ์ที่เป็นความทุกข์ใจ เรียกว่า **โทมนัสสเวทนา**
 จ. การเสวยอารมณ์ที่เป็นกลาง ๆ ไม่สุขไม่ทุกข์ เรียกว่า **อุเบกขาเวทนา**

๑.๓) สัญญาเจตสิก คือ ความจำได้ เช่น การจดจำเรื่องราวต่างๆ ได้ มนุษย์และสัตว์ต่างๆ ย่อมสามารถจดจำรูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส และเรื่องราวที่นึกคิดทั้งที่ผ่านมาแล้วที่กำลังเป็นไปในปัจจุบัน และอนาคตได้ สัญญาเจตสิกนี้มีความจำได้และหมายรู้เป็นลักษณะ กล่าวคือมีลักษณะที่หมายเอาไว้และรู้ เปรียบเหมือนช่างไม้ทำเครื่องหมายสัญญาไว้ที่ต้นไม้ไว้ด้วยเลขว่า นี้นี้ นี้นี้ เป็นต้น แล้วภายหลังเมื่อประกอบส่วนประกอบต่างๆ เข้าเป็นตัวเรือนก็ไม่หลงลืมต้นไม้ที่หมายไว้ด้วยเครื่องหมายนั้น เมื่อนับตามประเภทแห่งอายตนะที่จำได้หมายรู้ สัญญาจึงมี ๖ ประการคือ

๑) จำรูป	เรียกว่า	รูปสัญญา
๒) จำเสียง	เรียกว่า	สัททสัญญา
๓) จำกลิ่น	เรียกว่า	คันธสัญญา
๔) จำรส	เรียกว่า	รสสัญญา
๕) จำสัมผัส	เรียกว่า	โผฏฐัพพะสัญญา

๖) จำอารมณ์ที่เกิดขึ้นในใจ (ธรรมารมณ์) เรียกว่า **ธรรมสัญญา**

๑.๔) เจตนาเจตสิก คือ ความตั้งใจ ตั้งใจ มุ่งหวัง หมายมั่นในการกระทำการต่างๆ ทั้งทางกาย วาจา และใจ เป็นเจตสิกที่ทำให้การกระทำนั้นๆ จัดเป็นกรรม ซึ่งจะต้องมีผลตอบแทนของการกระทำ ที่เรียกว่า วิบากกรรม อย่างแน่นอน ธรรมดากรรมจะให้ผลได้ ย่อมมีเจตนาเป็นสำคัญ สำเร็จมาแต่เจตนา ดังคำบาลีว่า “เจตนาหิ ภิกขเว กัมมัม วทามิ ภิกษุทั้งหลาย เรากล่าวเจตนาว่าเป็นกรรม” ดังนั้น กรรมทุกชนิดที่ตกลงไปโดยไม่มีเจตนา ย่อมเป็นสักแต่ว่ากระทำ แม้จะให้ผลก็เพียงเล็กน้อย

๑.๕) เอกัคคตาเจตสิก คือ สิ่งที่ทำให้จิตตั้งมั่นอยู่ในสิ่งๆเดียว เฝงอยู่ในอารมณ์เดียว ทำให้จิตเกิดความสงบ ไม่ฟุ้งซ่านคิดจินตนาการเรื่องราวต่างๆ

๑.๖) **ชีวิตินทรีย์เจตสิก** คือ **สิ่งที่รักษาจิตและเจตสิก** ให้ดำรงอยู่ตามสมควรแก่เวลาของตน และทำหน้าที่ของตนให้สำเร็จลงได้ จิตและเจตสิกเปรียบเหมือนดอกบัว ชีวิตินทรีย์เจตสิกเปรียบเหมือนน้ำที่หล่อเลี้ยงดอกบัวให้สดชื่น

๑.๗) **มนสิการเจตสิก** คือ การทำอารมณ์ไว้ในใจ การนำจิตไปสู่อารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ หรือการนำเอาอารมณ์ให้มาสู่ใจ เช่น การที่จิตจดจ่ออยู่กับภาพและเสียงของมิวสิควีดีโอตลอดเวลา จนทำให้เกิดความสนุกสนาน เพลิดเพลิน เป็นต้น เปรียบเหมือนคนขับรถม้าย่อมนำมาเข้ามายาเทียบรถ

(๒) **ปภินณกเจตสิก** มีจำนวน ๖ ดวง จะประกอบกับจิตที่เป็นโสภณจิต (กุศลจิต) และที่เป็นอโสภณจิต (อกุศลจิต) เกิดพร้อมกันบ้างไม่พร้อมกันบ้าง เป็นกลุ่มเจตสิกที่ไม่ประกอบกับจิตทุกดวง แต่จะประกอบได้เฉพาะกับจิตบางดวงเท่านั้น เจตสิกเหล่านี้ประกอบเข้ากับจิตมีจำนวนต่างๆ กัน เจตสิกบางข้อก็ประกอบกับจิตมากดวง บางข้อก็ประกอบกับจิตน้อยดวงไม่เหมือนสัพพสาธาารณเจตสิก ได้แก่

๒.๑) **วิตกเจตสิก** คือ สิ่งที่ยกจิตขึ้นสู่ความคิดคำนึงในเรื่องต่างๆ เช่น ไปดูภาพยนตร์ เรื่องที่สนุกสนานแล้ว นำมาเล่าสู่กันฟัง ผู้เล่าก็ยกจิตเล่าไปตาม เรื่องราว ผู้ฟังก็ยกจิตฟังตามเรื่องราวที่เล่า ทำให้จิตได้นึกคิดไม่หยุด วิตกเจตสิกเมื่อยกจิตขึ้นสู่เรื่องต่างๆ บ่อยๆ จะทำให้ไม่่วงนอน เช่น คนที่นอนไม่หลับก็เพราะไม่หยุดคิด จึงทำให้ไม่่วง นอนไม่หลับ

๒.๒) **วิจาร์เจตสิก** คือ สิ่งที่ระคองจิตไว้ในเรื่องต่างๆ ไม่ให้คิดไปในเรื่องอื่น วิตกเจตสิก และวิจาร์เจตสิกจะทำหน้าที่ติดต่อกัน ท่านเปรียบเหมือนนกที่บินอยู่ท่ามกลางอากาศ เมื่อนกกางปีกออกแล้วจะร่อนถลาไปในอากาศ วิตกเจตสิกเปรียบเหมือนการกางปีกออกของนก ส่วนวิจาร์เจตสิกเปรียบเหมือนกับการร่อนถลาไปในอากาศ

๒.๓) **อธิโมกขเจตสิก** คือ สิ่งที่ทำให้ไม่เกิดความลังเลในการตัดสินใจ สามารถตัดสินใจได้ เด็ดขาดไม่ว่าการตัดสินใจนั้นจะถูกหรือผิดก็ตาม คนที่มีอธิโมกขเจตสิกอยู่ในใจ จะเป็นคนที่กล้าตัดสินใจได้เด็ดขาด ตรงกันข้ามกับคนที่ไม่กล้าตัดสินใจ มีความลังเลตลอดเวลา ความเด็ดขาดมั่นคงของอธิโมกขเจตสิกนี้เปรียบเทียบกับเหมือนเสาเข็ม

๒.๔) **วิริยเจตสิก** คือ สิ่งที่ทำให้เกิดความพากเพียรพยายาม เมื่อวิริยเจตสิกเกิดขึ้นแก่ใคร จะทำให้จิตใจมีความอดทนต่อความยากลำบาก มีความอดสูหาหะ ไม่รู้สึกท้อถอย เช่น ความขยันหมั่นเพียรในการทำความดี ถ้าเป็นคนจิตใจชั่ว ก็จะมี ความเพียรในการทำความชั่ว เช่น พวกโจรมีความพยายามในการลักขโมย เป็นต้น เจตสิกธรรมประเภทนี้ย่อมให้กล้าหาญ ไม่ย่อท้อ

ถดถอย อุดหนุนค้ำชูจิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายที่เกิดพร้อมกับตนให้คงจากล้าหาญในการประกอบกรรมทั้งฝ่ายดีและชั่ว จิตและเจตสิกธรรมทั้งหลายอาศัยความอุปถัมภ์ค้ำชูแห่งวิริยะเจตสิกแล้ว ย่อมสามารถทำหน้าที่ทุกอย่างให้สำเร็จลงได้

๒.๕) ปิติเจตสิก คือ ความปลาบปล้ำใจ ความอึดอึดใจ ซึ่งจะเกิดขึ้นในขณะที่ทำความดี หรือแม้แต่ในขณะที่มีความยินดีพอใจสิ่งใดสิ่งหนึ่งมากๆ ปิติเจตสิกย่อมทำกายและจิตให้อึดอึดปลาบปล้ำ คือ มีความพอใจต่ออารมณ์นั้นๆ ยังกายและจิตให้ซาบซ่าน มีลักษณะ ๕ ประการ คือ

(๑) ปลาบปล้ำใจเล็กน้อยพอรู้สึกขนชูชันน้ำตาไหล

(๒) ปลาบปล้ำใจเป็นขณะๆ ซึ่งเกิดขึ้นบ่อยๆ ทำให้รู้สึกเสียวแปลบๆ เปรียบเหมือนฟ้าแลบ

(๓) ปลาบปล้ำใจจนตัวโยกตัวโคลง ปิติเป็นพักๆ ทำให้ซู้ซ่าเหมือนคลื่นกระทบฝั่ง

(๔) ปลาบปล้ำใจจนถึงกับตัวลอย เป็นปิติอย่างโลดโผน ทำให้ทำอาการต่างๆ

โดยเว้นจากเจตนา เช่นแปลงคำอุทานเป็นต้น บางทีก็ทำให้กายลอยไปหรือโผล่ไป

(๕) ปลาบปล้ำใจจนอึดอึดซาบซ่านทั่วกายและใจ

๒.๖) ฉันทเจตสิก คือ ความพอใจในรูป เสียง กลิ่น รสอาหาร สัมผัส และจินตนาการที่ดีแต่ไม่ยึดติด เหมือนการรับประทานยา เมื่อหายจากโรคแล้ว ก็ไม่ติดใจในรสของยาอีก การต้องการยาก็เพื่อรักษาโรคให้หายเท่านั้น ฉันทเจตสิกนี้ย่อมทำให้พอใจ ทำให้ปรารถนาอารมณ์หรือเป็นเจตสิกที่ต้องการอารมณ์ เจตสิกประเภทนี้เปรียบเหมือนมือของจิตซึ่งเหยียดออกไปในขณะที่จะถือเอาอารมณ์

สัพพสาธาารณเจตสิก ๗ ดวง ปกิณณกเจตสิก ๖ ดวง รวมเป็น ๑๓ ดวง เรียกว่า อัญญสูมามาเจตสิก เพราะเมื่อประกอบกับกุศลจิตก็เป็นกุศลไปด้วย เมื่อประกอบกับจิตที่เป็นอกุศลก็พลอยเป็นอกุศลไปด้วย เป็นเจตสิกที่ส่งเสริมจิตประเภทนั้นให้คงสภาพของตนอยู่ตามปกติ ไม่ตัดทอนคุณลักษณะของจิตดวงเดิมแม้แต่น้อย

๒) **เจตสิกกลุ่มที่ ๒ เรียกว่า อกุศลเจตสิก** เป็นเจตสิกที่ชั่ว เมื่อเข้าประกอบกับจิตแล้ว ก็ทำให้จิตเศร้าหมอง เกรี้ยวกราด และทำให้เสียศีลธรรม อกุศลเจตสิกจะประกอบกับอกุศลจิต ๑๒ ดวงเท่านั้น ไม่ประกอบกับจิตประเภทอื่น ขณะที่อกุศลเจตสิกเข้าปรุงแต่งจิตใจ จะทำให้จิตใจผู้นั้นเป็นคนใจบาปหยาบซ้า ทำแต่ความชั่ว ความทุจริตทางกาย ทางวาจา และทางใจ สร้างความเดือดร้อนวุ่นวายแก่ตนเองและสังคม เมื่อตายลงย่อมไปบังเกิดในทุคติ คือ อบายภูมิ ๔ ได้แก่นรก เปรต อสุรกายและเดรัจฉาน มีจำนวน ๑๔ ดวง โดยแบ่งออกเป็น ๕ กลุ่ม คือ

๒.๑) กลุ่มของความมัวเมาลุ่มหลง เรียกว่า โมหะตูกเจตสิก เจตสิกกลุ่มนี้ เมื่อได้ประกอบจิตใจของบุคคลใด ก็จะทำให้บุคคลนั้นขาดสติสัมปชัญญะ ทำอะไรผิดพลาดไปหมด เห็นสิ่งที่ชั่วเป็นสิ่งที่ดี คิด ทำ พุดในสิ่งที่ชั่วร้าย มองโลกในแง่ร้าย หาความสุขไม่ได้ เจตสิกกลุ่มนี้มี ๔ ประการ ได้แก่

(๑) โมหะเจตสิก คือ ความหลง ทำให้ไม่รู้ความจริงของสภาพธรรม ไม่รู้แจ้งในเรื่องทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ การดับทุกข์ หนทางที่จะดับทุกข์ หรือที่เรียกว่า อริยสัจ ๔ เป็นต้น เป็นภาวะที่จิตใจหลงมกมายปราศจากการพิจารณาโดยปัญญาที่ละเอียด (โยนิโสมนสิการ) ตกไปในฝ่ายแห่งความเห็นผิด เมื่อเจตสิกดวงนี้เกิดขึ้นประกอบกับจิตใจ ย่อมทำให้จิตใจมีตม ทำให้อารมณ์ คือ ไม่ให้รู้ความจริงในอารมณ์ โมหะเจตสิกหรือความไม่รู้แจ้งความจริงนี้จัดเป็นบ่อเกิดหรือรากเหง้าแห่งความชั่วทั้งปวง (อกุศลมูล) ความหลงมกมายในอารมณ์ซึ่งเป็นลักษณะของโมหะเจตสิกนี้ ได้แก่ ความไม่เข้าใจสภาพแห่งอารมณ์ทั้ง ๖ ประการ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสถูกต้อง และการนึกคิดจินตนาการที่เกิดขึ้นในใจหรือธรรมารมณ์ ตามความเป็นจริง

(๒) อหิริกเจตสิก คือ ความไม่ละอายต่อบาป ไม่ละอายต่อการทำความชั่ว เจตสิกดวงนี้ทำให้ไม่มีความละอายแก่ใจต่อการประพฤติชั่วทุจริตทุกชนิด เปรียบเหมือนสุกรที่ไม่รู้สึกรังเกียจสิ่งสกปรกต่างๆ ได้แก่ อุจจาระ

(๓) อนินตตัปปเจตสิก คือ ความไม่สะดุ้งกลัวต่อบาปทุกสิ่ง ไม่สะดุ้งกลัวต่อการทำอกุศลกรรม ไม่มีความเกลียดต่อบาป อันเนื่องมาจากในจิตใจนั้น ขาดความเคารพต่อผู้อื่น ไม่มีความเกรงใจผู้อื่น จึงสร้างความสะดวกให้อื่นโดยง่าย เจตสิกดวงนี้ทำให้ไม่สะดุ้งกลัวต่อความชั่วทุจริตทุกอย่าง เปรียบเหมือนแมลงที่เล่นไฟ ไม่สะดุ้งกลัวต่อเปลวไฟ

อหิริกเจตสิกและอนินตตัปปเจตสิกย่อมพาให้กระทำความบาปทุจริต ด้วยไม่รู้สึกละอายแก่ใจ และไม่สะดุ้งหวาดเสียวต่อผลของความชั่วทุจริต ไม่คิดถึงชาติตระกูล ความรู้และคุณธรรมของตน และไม่เกรงกลัวผู้อื่นจะนินทาว่าร้าย ไม่เกรงกลัวต่ออาชญา ไม่หวาดเสียวสะดุ้งต่อวิบากกรรมในอนาคต ซึ่งได้แก่ ความทุกข์ อหิริกะนั้นไม่เคารพตน ไม่คำนึงถึงชาติตระกูลของตนเอง ส่วนอนินตตัปปะนั้นไม่เคารพต่อผู้อื่น

(๔) อุทัจจเจตสิก คือ ความฟุ้งซ่าน ไม่มีความสงบใจ คตินึกไปในเรื่องราวต่างๆ มากมายจนทำให้นอนไม่หลับ คือ ความที่จิตใจไม่สงบระงับ ความที่จิตไม่สงบระงับตื่นตระหนก อยู่เสมอเป็นนิจ กล่าวคือความคิดพล่าน นึกอะไรก็พลัดเพลินไปยิ่งกว่าเหตุ เปรียบเหมือนชายงที่ ต้องลมพัดโบกสะบัดอยู่ตลอดเวลา

๒.๒) กลุ่มของความโลภหรือความอยากได้ เรียกว่า โลกิเจตสิก เมื่อเจตสิกกลุ่มนี้ ประกอบกับจิตของบุคคลใด ก็จะทำให้บุคคลนั้นเต็มไปด้วยความโลภ มีความอยากได้ไม่มีที่สิ้นสุด กระเสือกกระสนแสวงหาสิ่งที่มาสนองความต้องการของตน ทั้งทางตา หู จมูก ลิ้น และทางกาย ซึ่งสิ่งเหล่านี้เป็นสิ่งที่ทำให้จิตใจ มีความกระวนกระวาย ไม่มีความสงบ เจตสิกกลุ่มนี้มี ๓ ประการ ได้แก่

(๑) โลกิเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่เกิดความปรารถนา อยากได้ ความติดใจในสิ่งที่ชอบใจและน่าปรารถนา กล่าวคือ ความยินดีพอใจใน รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสที่น่าปรารถนา นั้นเอง บางครั้งเราเรียกอาการของจิตเช่นนี้ด้วยคำต่างๆ เช่น ตัณหา คือ ความต้องการ ราคะ คือ ความกำหนัด เป็นต้น ซึ่งทำให้จิตใจและร่างกาย กระวนกระวายกระสับกระส่าย หากความสงบไม่ได้ ทำให้อยากได้ในสิ่งที่ชอบใจจนไม่รู้จักพอ จนกลายเป็นความปรารถนาลามก กล่าวคือ ความอยากได้ด้วยการแสวงหามาโดยทุจริต ทำให้จิตใจข้องติดอยู่ในอารมณ์ยากที่จะเปลี่ยนให้หลุดพ้นได้ เหมือนลิงติดตั่ง หรือขึ้นเนื้อบางๆ ที่ติดแน่นอยู่กับกระเบื้องที่กำลังร้อน

(๒) ทิฏฐิเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่เห็นผิดไปจากความจริง เห็นว่าบุญบาปไม่มี ทำบุญทำบาป ไม่มีผลไม่ต้องรับผล ทิฏฐิเจตสิกนี้ มีความละเอียดละออมาก มนุษย์ล้วนมีความเห็นผิดจากความเป็นจริงทุกคน เช่น การยึดมั่นว่า เป็นตัวเป็นตน มีเรา มีเขา เรียกว่า ทิฏฐิสามัญ เจตสิกดวงนี้ย่อมทำให้เห็นผิดจากทำนองคลองธรรม มีการยึดมั่นถือมั่นในสิ่งที่ตนเชื่อโดยปราศจากปัญญา เชื่อความขลังความศักดิ์สิทธิ์ของสิ่งที่ไม่เป็นไปเพื่อความหลุดพ้นจากทุกข์ ความเห็นผิดเช่นนี้ปิดบังปัญญาไม่ให้เห็นบุญเห็นบาป สำคัญบุญว่าเป็นบาป สำคัญบาปว่าเป็นบุญ สำคัญสุขว่าเป็นทุกข์ สำคัญทุกข์ว่าเป็นสุข สำคัญสภาวะที่ไม่เที่ยงไม่ยั่งยืน ไม่มีสาระแก่นสารว่า เที่ยง ยั่งยืน มีสาระแก่นสาร ถ้าเป็นความเห็นแบบสุดโต่ง (นียตมิจฉาทิฏฐิ) ย่อมมีโทษมาก ห้ามสวรรค์ห้ามนิพพาน เป็นความเห็นอันดิ่งลง ยากที่จะถอนออกได้ จึงเรียกว่า นียตมิจฉาทิฏฐิ ซึ่งมีโทษมาก มี ๓ ประการ ได้แก่

ก. อกริยทิฏฐิ คือ ความเห็นว่า ทำชั่วไม่มีคนรู้ ไม่มีคนจับได้ ไม่มีคนลงโทษ ก็ว่างเปล่าทั้งนั้น เป็นการทำให้ไร้ผล การกระทำชั่วต่างๆ จะเป็นการกระทำที่มีผล คือมีโทษ ก็ต่อเมื่อมีคนรู้ จับได้และลงโทษ ส่วนการทำความดี ไม่มีคนรู้ ไม่มีคนชม ไม่มีคนให้รางวัล ก็ว่างเปล่าเหมือนกัน ต่อเมื่อมีคนรู้แล้วชมและให้รางวัล จึงจะจัดว่าให้คุณ ความเห็นนี้ปฏิเสธกรรมคือการกระทำว่ามีโทษเหตุมีโทษปัจจัยที่จะอำนวยคุณและโทษให้ กลับมีความเห็นปัจจัยภายนอกคือบุคคลว่า เป็นเหตุเป็นปัจจัยที่จะอำนวยคุณและโทษให้ ซึ่งความเห็นเช่นนี้ผิดจากหลักพระพุทธศาสนาที่

สอนว่า กรรมคือการกระทำเป็นเหตุปัจจัยแห่งคุณและโทษ ความเห็นที่ถือปัจจัยภายนอกเป็นเหตุปัจจัยแห่งคุณโทษเช่นนี้จัดเป็นอกิริยทิวฐิ

ข. อเหตุทิวฐิ คือ ความเห็นว่า มนุษย์จะได้ดีหรือชั่ว มีความสุขหรือประสบความทุกข์ลำบากต่างๆ นั้น เนื่องมาจากกาลเวลาครั้งคราว คือ เมื่อถึงคราวเคราะห์ดีก็ได้ดีเอง ทำอะไรก็มีคนชมและช่วยสนับสนุนชูบเลี้ยง ลาภยศเกิดขึ้นตามกันโดยมิได้นึกฝันหรือใช้พยายามใดๆ เมื่อถึงคราวเคราะห์ร้ายเข้า ทำอะไรก็ไม่มีดี มีแต่คนตี คนชดชวาง เสื่อมลาภเสื่อมยศลงตามๆ กัน ความเห็นเช่นนี้ปฏิเสธเหตุปัจจัยที่ไม่ปรากฏ กลับมีความเห็นปัจจัยภายนอกว่า กาลเวลาเป็นผู้อำนวยให้ประสบความดีความชั่ว ความสุข ความทุกข์ความลำบากยากแค้นต่างๆ ซึ่งผิดจากหลักพระพุทธศาสนาที่สอนว่า สภาวะธรรมทั้งสี่ต้องอิงอาศัยเหตุปัจจัยเกิดปรากฏขึ้น จะปรากฏขึ้นโดยไม่มีเหตุปัจจัยนั้นไม่ได้ เหตุปัจจัยของสภาวะธรรมนั้นบางอย่างก็ปรากฏชัด บางอย่างก็ไม่ปรากฏชัด ต้องใช้วิจรรณญาณอย่างสุขุมจึงจะจับต้นเค้าได้ ซึ่งท่านเรียกว่าอวิชา ความเห็นที่ถือกาลเวลาเป็นเหตุแห่งคุณและโทษ เป็นเหตุปัจจัยแห่งสุขและทุกข์เป็นต้นเช่นนี้จัดเป็นอเหตุทิวฐิ

ค. นัตถิทิวฐิ คือ ความเห็นว่า สัตว์บุคคลไม่มี ต่างเป็นแต่ธาตุประชุมกัน เกื้อกูลกันหรือชดชวางกัน บุญบาปไม่มี ธาตุอย่างหนึ่งถึงกันเข้ากับธาตุอีกอย่างหนึ่งต่างหาก เช่นฝนตกทำให้ต้นไม้สดชื่นผลิดอกออกผล จะจัดว่าฝนได้บุญ หรือไฟป่าเผาต้นไม้ให้ตายจะจัดว่าไฟได้บาป หรือ ความเห็นเช่นนี้ปฏิเสธสมมติสัจจะ และคติแห่งธรรมดาอันเนื่องด้วยเหตุและผลทั้งสี่ ซึ่งเรียกว่ากัมมัตสกตา ซึ่งผิดจากหลักพระพุทธศาสนาที่ถือว่า สัตว์มีกรรมเป็นของ ๆ ตน แม้จะยอมรับว่าสัตว์บุคคลโดยสมมตินั้นเป็นแต่สักว่าธาตุประชุมกันก็จริง แต่ตกอยู่ในคติแห่งธรรมดา คือกัมมัตสกตา ความเห็นอย่างนี้เรียกนัตถิทิวฐิ

(๓) มานเจตสิก คือ ความถือตน ความทะนงตน การเปรียบเทียบตนกับบุคคลอื่นว่า ตนเองมีชาติ โคตร สกุล ทรัพย์ สมบัติ ความรู้ การงานหรือความฉลาดที่เหนือกว่าบุคคลอื่น เสมอกันกับบุคคลอื่น หรือต่ำกว่าบุคคลอื่น ซึ่งจะทำให้จิตใจไม่สงบ มานเจตสิกธรรมนี้ย่อมทำให้มัวเมา เปรียบเหมือนคนบ้าคนเมา อาศัยมานเจตสิกนี้ยอมมัวเมาในโลกธรรม คือเมาด้วยลาภ ยศ ความสุขและสรรเสริญ เยอหยิ่งยกตน หลบหลู่ดูถูกผู้อื่นว่าไม่เหมือนตน แม้ตนมีคุณธรรมเช่นศีล เป็นต้น ก็ดูหมิ่นผู้อื่นว่ามีน้อยหรือต่ำทรามกว่าตน มานเจตสิกนี้ยอมทำจิตให้กระด้างเพราะชาติสกุลความรู้และคุณธรรม เป็นต้น แล้วดูหมิ่นผู้อื่น หรือแม้แต่ญาติของตน ท่านจำแนกมานะไว้ ๙ ประการ คือ

- ก. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเลิศกว่าเขา
- ข. เป็นผู้เลิศกว่าเขา สำคัญตัวว่าเสมอเขา

ค. เป็นผู้เลศกว่าเขา	สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา
ง. เป็นผู้เสมอเขา	สำคัญตัวว่าเลศกว่าเขา
จ. เป็นผู้เสมอเขา	สำคัญตัวว่าเสมอเขา
ฉ. เป็นผู้เสมอเขา	สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา
ช. เป็นผู้เลวกว่าเขา	สำคัญตัวว่าเลศกว่าเขา
ฌ. เป็นผู้เลวกว่าเขา	สำคัญตัวว่าเสมอเขา
ญ. เป็นผู้เลวกว่าเขา	สำคัญตัวว่าเลวกว่าเขา

มานะทั้ง ๙ ประการนี้ แบ่งออกเป็น ๓ ประเภท คือ ข้อ ก. ง. ช. เป็นการทะนงตน ข้อ ข. จ. ฉ. เป็นการตีเสมอ ส่วนข้อ ค. ฉ. ญ. เป็นการถ่อมตน การสำคัญตนถือตนว่าเป็นนั่นเป็นนี่ แม้จะสำคัญถูกท่านก็จัดเป็นมานะเหมือนกัน เพราะเหตุให้ดูหมิ่นผู้อื่น

๒.๓) กลุ่มของความโกรธ เรียกว่า โทสเจตสิก เจตสิกกลุ่มนี้มี ๔ ประการ ได้แก่

(๑) โทสเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่มีความโกรธ ไม่พอใจ คับแค้นใจ บุคคลใดตามเมื่อถูกความโกรธเข้าครอบงำจิตใจแล้ว ย่อมจะกลายเป็นคนหยาบช้ำ ดูร้ายเหมือนนอสรพิษ ขาดความเมตตากรุณา ความกระสับกระส่ายกระว่กระวายใจเหมือนคนที่ถูกยาพิษ ความโกรธจึงเป็นความชั่วร้ายที่เกิดในจิตใจ บุคคลใดสะสมความโกรธบ่อยๆ จะทำให้ขาดความสุขในชีวิต

เจตสิกดวงนี้จัดเป็นความประทุษร้าย เพราะหากเจตสิกดวงนี้ประกอบกับจิตแล้ว ย่อมทำให้กรอบเกรี้ยว กระทบกระว่วาย ทำให้โศกเศร้าคับแค้นเหือดแห้งใจ หาความสุขความสบายมิได้ ร้อนรุ่มอยู่เป็นนิจประหนึ่งถูกไฟไหม้ ย่อมทำร้ายตนเอง ทำร้ายผู้อื่น อุปมาเหมือนไฟป่าซึ่งเกิดขึ้น ณ สถานที่ใด ย่อมไหม้เชื้อซึ่งมีในที่นั้นให้เป็นถ้ำถ่านไป และเหมือนนอสรพิษที่ถูกรังแก ย่อมแสดงอาการให้ทราบว่าเป็นงูร้าย ด้วยการชูหัวแผ่พังพานชู

เจตสิกดวงนี้ เมื่อเริ่มเกิดขึ้นย่อมทำร้ายตนเองก่อนแล้วจึงค่อยขยายความพินาศให้เป็นวงกว้างออกไป เหมือนกับไฟซึ่งไหม้บ้านเรือนให้พินาศ ทีแรกก็ไหม้ก้านไม้ขีดก้านเดียวก่อน ฉะนั้น โทสะเมื่อยังอ่อนอยู่ ก็เป็นเพียงแสดงสีหน้าบึ้งตึง ดุดัน เมื่อรุนแรงขึ้นก็ทำให้เปล่งเสียง แสดงความโกรธแค้นเป็นวาจาหยาบคาย หากมากไปกว่านั้นก็ทำให้แสดงท่าทางซึ่งไม่น่าดูต่างๆ จนถึงกับทำร้ายตนเอง หรือยิ่งกว่านั้นก็ถึงกับฆ่าตัวตายก็มี บางครั้งเมื่อโทสะเกิดขึ้น ยังไม่อยู่ ช่มไว้ไม่ได้ ก็ถึงกับทำร้ายผู้อื่น หรือทำลายสิ่งของเครื่องใช้ต่างๆ เป็นต้น โทสเจตสิกนี้เปรียบเหมือนศัตรูคู่อาฆาตได้ช่องได้โอกาสเมื่อใด ย่อมทำความพินาศให้เมื่อนั้น

สาเหตุที่ทำให้เกิดโทสะนั้นท่านจำแนกไว้ ๙ ประการ เรียกว่า อาฆาตวัตถุ ได้แก่ การปรารถนาว่าบุคคลนั้น ได้ดีเรา ได้ชนะเรา ได้ขโมยสิ่งของ ๗ เรา ทั้งในอดีต อนาคต และปัจจุบัน

อย่างละ ๓ รวมเป็น ๙ เมื่อผูกใจเจ็บอยู่ด้วยสาเหตุ ๙ ประการนี้ โทสะที่ยังไม่ได้เกิดก็จะเกิดขึ้น โทสะที่เกิดแล้วก็จะเจริญมากขึ้น จะตกไปข้างฝ่ายพยาบาท เวียนล้างผลาญกันเรื่อยไปไม่หยุดยั้ง เหมือนการจอบเวรกันของกากับนกเค้า และพังพอนกับงูเห่า

(๒) อิศสาเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่มีความอิจฉาริษยา ไม่ยินดีในการที่บุคคลอื่นได้รับความสุข เห็นบุคคลอื่นได้ดีก็ยิ่งร้อนใจ เหมือนคำที่มักจะถูกกล่าวหาว่า อิจฉาทาร้อน หรือเกิดไฟริษยา ไม่ปรารถนาจะให้ใครได้ดีกว่า เห็นผู้อื่นสมบุญด้วยทรัพย์สมบัติก็ไม่พลอยชื่นชมยินดีด้วย มีแต่ความรังเกียจปรารถนาให้ผู้อื่นถึงความพินาศ

(๓) มัจฉริยเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่เกิดความความตระหนี่ หวงแหนในสิ่งของต่างๆ ของตน หรือแม้กระทั่งหวงแหนความรู้ ไม่ยอมเสียสละให้แก่ผู้อื่น ความตระหนี่มีหลายอย่าง เช่น ความตระหนี่หวงแหนที่อยู่อาศัย ความตระหนี่สิ่งของที่มี ไม่ยอมแบ่งปันให้แก่ผู้อื่น ความตระหนี่หวงแหนตระกูลของตน ไม่ยอมให้คนอื่นร่วมใช้ ความตระหนี่ในวรรณะ คือ ความงาม ต้องการให้ตนงามเพียงคนเดียว ไม่ยินดีในความงามของคนอื่น และความตระหนี่ในธรรม ไม่ต้องการให้บุคคลอื่นรู้สิ่งที่ตนรู้ ซึ่งทำให้จิตใจเร่าร้อน

(๔) กุกุกุจเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่เกิดความเดือดเนื้อร้อนใจ โดยคิดคำนึงถึงความชั่วที่ตนได้เคยกระทำไว้ และการคิดคำนึงถึงความดีที่คิดว่าจะทำแต่ยังไม่ได้ทำ รวมทั้งการคิดว่า สิ่งที่ดีควรทำแต่ไม่ทำ สิ่งที่ไม่ควรกระทำ แต่ก็ได้ทำไปแล้ว เป็นต้น เจตสิกดวงนี้เป็นเครื่องกั้นจิตไม่ให้บรรลุความดีได้ (นิวรรณธรรม) เพราะเป็นสาเหตุให้เดือดร้อน กระสับกระส่าย ไม่อาจดำรงจิตในความดีได้ เปรียบเหมือนสภาพแห่งคนไข้หรือทาสที่ถูกบังคับให้ทำงานตลอดวันยันค่ำ คืนยันรุ่ง เมื่อถึงเวลานักชัตฤกษ์ บุคคลอื่นดุมหฺรสปทั้งกลางวันและกลางคืน แม้อยากจะดุมหฺรสปก็ไม่มีโอกาส เพราะกังวลอยู่ด้วยภารกิจที่เจ้านายใช้

๒.๔) กลุ่มของความหดหู่ท้อถอย เรียกว่า ถิทุกเจตสิก เจตสิกกลุ่มนี้ จะเกิดพร้อมกันเสมอ แต่ถ้าไม่เกิดก็ไม่เกิดด้วยกัน เปรียบเหมือนหลอดไฟกับแสงสว่าง เมื่อหลอดไฟหรือแสงสว่างก็จะลดน้อยลงไปพร้อม ๆ กัน เป็นเจตสิกที่ขัดขวางความเจริญก้าวหน้าในด้านความคิด และการทำงานทุกอย่าง เจตสิกกลุ่มนี้มี ๒ ประการ ได้แก่

(๑) ถีนเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่หดหู่ท้อถอย ท้อแท้ หรืออาจเรียกว่าความเซ็งก็ได้ ไม่อยากจะทำความดี หรือเพียรพยายามอีกต่อไป หรือเบื่อในหน้าที่การงาน เป็นต้น เช่น ในเวลาอ่านหนังสือหรือทำงาน สวมนต์ นั่งสมาธิ ก็จะทำให้เกิดความเบื่อหน่ายขึ้นมา

(๒) มิตฺถเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่เชื่องซึม ง่วงเหงาหาวนอน หมดความตั้งใจอยากนอนหรือการนั่งใจง่วง สมองไม่ปลอดโปร่ง คิดอะไรไม่ออก

๒.๕) กลุ่มของความลังเลสงสัย เรียกว่า วิจิกิจณาเจตสิก เป็นเจตสิกที่ไม่มีกลุ่มมีเพียง ๑ ดวงเท่านั้น คือ

(๑) วิจิกิจณาเจตสิก คือ ภาวะของจิตใจที่เกิดความสงสัย ลังเลไม่แน่ใจ จนไม่กล้าตัดสินใจ เมื่อเกิดขึ้นในจิตใจของคนเราแล้ว สามารถจะทำให้เกิดความลังเลสงสัยในพระรัตนตรัย หรือการเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ ลังเลสงสัยในผลแห่งกุศลและอกุศล เปรียบเหมือนคนหลงทางที่เดินทางไปพบทาง ๒ แพร่ง ย่อมเกิดความสงสัย ไม่กล้าที่จะเลือกทางซ้ายหรือทางขวา ความลังเลสงสัยเช่นนี้จะขัดขวางต่อการทำความดี หรือทำให้เกิดความชะงักงันในการทำความดีต่อไป

๓) เจตสิกกลุ่มที่ ๓ เรียกว่า โสภณเจตสิก จำนวน ๒๕ ดวง เป็นเจตสิกฝ่ายดีงาม จะเข้าประกอบปรุงแต่งจิตเฉพาะจิตที่เป็นกุศลเท่านั้น หรือเกิดขึ้นในขณะที่จิตใจของคนที่ดี พุทธิคติดี มีการทำทาน รักษาศีล เจริญภาวนา เป็นต้น เป็นผลทำให้ชีวิตของผู้คนนั้นเจริญก้าวหน้า มีความสุขความสมหวังติดตามมา โสภณเจตสิกทั้ง มี ๒๕ ดวงนั้น แบ่งออกเป็น ๔ ประเภท คือ

๓.๑) โสภณสาธารณเจตสิก ๑๙ ดวง จะเข้าประกอบจิตใจในการทำความดีทุกประเภท เกิดขึ้นได้ในจิตใจของคนทั่วไป ขณะที่ทำคุณงามความดี เช่น ขณะที่ทำทาน รักษาศีล เจริญสมถวิปัสสนา เป็นต้น เกิดขึ้นกับโสภณจิต ๕๙ ดวง หรือ ๙๑ ดวง คือ กามาวจรโสภณจิต ๒๔ ดวง มหัคคตจิต ๒๗ ดวง และ โลกุตตรจิต ๘ ดวง หรือ ๔๐ ดวง โสภณสาธารณเจตสิกทั้ง ๑๙ ดวง มีชื่อและความหมาย ดังนี้

(๑) สัทธา คือ ความเชื่อ หรือความเลื่อมใสที่ประกอบด้วยปัญญาพิจารณาแน่ชัด แล้วจึงเชื่อ ไม่เชื่ออย่างงมงายไร้เหตุผล เชื่อต่อสิ่งที่ควรเชื่อ ๔ ประการ คือ

- ก. กัมมสัทธา คือ การเชื่อกรรม
- ข. วิปากสัทธา คือ การเชื่อผลของกรรม
- ค. กัมมัสสกตาสัทธา คือ การเชื่อความที่สัตว์มีกรรมเป็นของตน
- ง. ตถาคตโพธิสัทธา คือ การเชื่อปัญญาตรัสรู้ของพระพุทธเจ้า

ศรัทธาทำให้มีความมั่นคงในการประพฤติธรรมทุกชนิด เป็นทรัพย์ประเสริฐ เป็นทั้งธรรมที่ทำให้กล้าหาญ ความเชื่อนี้เมื่อตั้งมั่นแน่นแฟ้นแล้ว ย่อมไม่ย่อท้อต่ออุปสรรคต่างๆ ในการประพฤติธรรมและการประกอบภารกิจ

(๒) สติ คือ การระลึกได้ในสิ่งที่ได้ ได้แก่ ความระลึกถึงสิ่งที่ทำและคำที่พูดได้ การระลึกรู้อารมณ์ต่างๆ เป็นลักษณะของสติ สตินี้เป็นประโยชน์ในการประพฤติธรรมและการกระทำ

ภารกิจทุกประการ การพูด การทำ และการนึกคิดต่างๆ ถ้าขาดสติทำให้เกิดความพลาดพลั้ง สตินี้ ต้องใช้ในการกระทำ คำที่พูด สิ่งที่คิด กาย วาจาและจิตจึงจะดำเนินไปได้ด้วยดี และเป็นไปใน กิริยาที่จำ คือจำ กายกรรม วจีกรรมและมโนกรรมที่เป็นไปแล้วไว้ได้

(๓) หิริ คือ ความละอายต่อบาป ความตะขิดตะขวงใจ ขยะแขยงรังเกียจต่อความชั่วทุจริต เป็นความละอายใจที่เกิดเพราะสาเหตุภายใน เช่น การคำนึงถึงชาติตระกูลและคุณธรรม เป็นต้น แล้วเกิดความขยะแขยงต่อบาปทุจริต เปรียบเหมือนบุคคลผู้รักความสะอาด เมื่ออาบน้ำชำระกายหมดจดดีแล้ว ย่อมขยะแขยงเกลียดชังสิ่งสกปรก

(๔) โอตตปปะ คือ การสะดุ้งกลัวต่อบาปทุจริต เพราะพิจารณาเห็นโทษแห่งความชั่วแล้วเกรงกลัวต่อผลของความชั่วนั้น ไม่เกี่ยวข้องกับสาเหตุภายนอก เช่น การถูกตีเตียนหรือการถูกทำโทษ เป็นต้น แต่โอตตปปะนี้เกิดขึ้นเพราะคำนึงถึงสาเหตุภายใน ได้แก่ การพิจารณาเห็นว่า สรรพสัตว์มีกรรมเป็นของๆ ตน เป็นผู้รับผลของกรรมที่ตนกระทำเอง กรรมดีหรือชั่วก็ตามทำแล้ว ย่อมให้ผลตามชนิดของกรรม เมื่อพิจารณาเช่นนี้แล้วครั้นคร้ามหวาดหวั่นต่อผลแห่งความชั่วทุจริต แม้มีประมาณเล็กน้อยก็ไม่กล้ากระทำความเกรงกลัวต่อผลของบาปกรรมเช่นนี้ เป็นลักษณะของ โอตตปปะ

(๕) อโลภะ คือ ความไม่ย่อภาค ความไม่ติดข้องพัวพันอยู่ในอารมณ์ ความสันโดษยินดีในอารมณ์นั้นเป็นลักษณะของโลภะ เป็นรากเหง้าของความดีทั้งปวง

(๖) อโทสะ คือ ความไม่โกรธ ความรักใคร่เมตตาอารี ไม่ประทุษร้ายหรือผูกใจเจ็บ เป็นรากเหง้าของกุศลธรรมทั้งหลายเหมือนอโลภะ เป็นที่อาศัยเกิดและเจริญงอกงามแห่ง กุศลธรรมทั้งหลาย

(๗) ตัตตรมัชฌัตตตา คือ อุเบกขา ได้แก่ ความวางเฉยทำใจให้เป็นกลาง อุเบกขานั้นโดยมากหมายถึงเวทูปเบกขา คือความเฉยของการเสวยอารมณ์ที่เป็นกลางไม่หนักไปในทางฝ่ายสุขและทุกข์ อยู่ในระดับกลางสม่ำเสมอ แต่ตัตตรมัชฌัตตตาเจตสิกนี้ คือ การทำให้จิตเป็นกลางไม่ลำเอียงไปด้วยความรักและโกรธ ซึ่งได้แก่ อุเบกขาพรหมวิหาร และอุเบกขาสัมโพชฌงค์

(๘) กายปัสสัทธิ คือ การทำให้เจตสิกสงบระงับจากสิ่งที่เป็นความชั่วหรืออกุศลธรรมทั้งหลาย คำว่า กาย ในคำว่า กายปัสสัทธินี้ ไม่ได้หมายถึงร่างกาย แต่หมายถึงสิ่งที่ไม่มียรูปร่าง หรือนามกาย กล่าวคือ เจตสิก

(๙) จิตตปัสสัทธิ คือ ความที่จิตไม่กระวนกระวายกระสับกระส่าย เป็นจิตสงบระงับจากอกุศลธรรม ได้แก่ การทำจิตให้เป็นสมาธิ

(๑๐) กายลหุตา คือ ความเบาแห่งรูปกาย ซึ่งธาตุทั้ง ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประชุมกันเข้าเป็นกาย รูปกายนี้ซึ่งยังมีธาตุทั้ง ๔ เกื้อกูลกันอยู่เป็นปกติ คือ มีชีวิตอยู่ไม่แตกดับ ย่อมเป็นกายที่เบา ไม่หนักเหมือนกายของคนตาย อีกอย่างหนึ่งรูปกายที่ไม่ประกอบกรรมชั่วทุจจริต ต่างๆ ประพฤติแต่สุจริตธรรมย่อมเรียกว่าเป็นกายที่เบา

(๑๑) จิตตลหุตา คือ ภาวะที่จิตปลอดโปร่ง ไม่เศร้าโศก ปราศจากกิเลส ไม่ถูกโลก ธรรมทั้ง ๘ เข้าครอบงำ ซึ่งจะทำให้จิตเบา

(๑๒) กายมฤตา คือ ความอ่อนแอแห่งรูปกาย รูปกายแห่งคนที่ยังมีชีวิตอยู่ ย่อมอ่อน สลวยไม่แข็งกระด้าง เหมือนร่างกายของคนตายแล้ว นอกจากนี้ก็อีกอย่างหนึ่ง ร่างกายของบุคคล ผู้ไม่มีความหิวคือหิวแข็ง มานะ ทิฏฐิ อ่อนนุ่ม และการทำให้เจตสิกอ่อนตามไปในกุศลธรรม ย่อม เป็นกายที่อ่อนสลวย

(๑๓) จิตตมฤตา คือ ภาวะที่จิตปราศจากกิเลสที่ทำให้เศร้าหมอง ไม่แข็งกระด้าง ด้วยความถือตัวและความเห็นผิด เป็นจิตอ่อนนุ่มเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ปราศจากความอิจฉา ริษยา มีความยินดีต่อความสำเร็จ เมื่อบุคคลอื่นได้ดีเป็นนิจ ย่อมเป็นจิตอ่อนโยน

(๑๔) กายกัมมัฏญตา คือ ความมีร่างกายคล่องแคล่วไม่วิกลวิการ มีกำลัง สมบูรณ์ ไม่เจ็บไข้ และการทำเจตสิกให้คล่องแคล่วสะดวกแก่การทำกุศล เป็นกายที่คล่องแคล่ว ควรแก่งาน

(๑๕) จิตตกัมมัฏญตา คือ ความมีจิตปลอดโปร่งปราศจากสิ่งที่ทำให้มัวหมอง ความนึกคิดย่อมคล่องแคล่ว เป็นจิตที่ควรแก่การงาน

(๑๖) กายปาคูญญตา คือ ความที่ร่างกายสมบูรณ์แข็งแรง ปราศจากโรคภัย ต่างๆ รบกรวน เป็นกายที่คล่องแคล่ว หรือการที่นามกายคือเจตสิกทั้งหลายให้คล่องแคล่วแก่การ บำเพ็ญกุศล

(๑๗) จิตตปาคูญญตา คือ จิตที่ปราศจากโทษของจิต เป็นจิตที่คล่องแคล่ว สะดวกแก่การนึกคิด และนุ่มไปสู่ความดี

(๑๘) กายชุกตา คือ ความที่กายไม่ประกอบทุจจริตทางกาย หรือการกระทำนาม กายคือเจตสิกให้ชื่อตรงต่อกุศลธรรม

(๑๙) จิตตชุกตา คือ ความที่จิตไม่ฝักใฝ่ในทุจจริต ประกอบอยู่ในสุจริตธรรมเป็นนิจ ย่อมเป็นจิตที่ชื่อตรง

คำว่า กาย ในกลุ่มโสภณสาธารณเจตสิกนี้ หมายถึงนามกายหรือสิ่งที่ไม่รูปร่าง คือ อรูปขันธ์ ๓ อย่าง ได้แก่ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ และสังขารขันธ์ ไม่ได้หมายถึงรูปกายที่ประกอบด้วยธาตุทั้ง ๔

๓.๒) วิรติเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายดีที่ใช้ในการรักษาศีล โดยจะประกอบกับจิตของคน ในขณะรักษาศีล เป็นสภาวะธรรมที่ปรุงแต่งจิตให้งดเว้นจากการทำความชั่ว มี ๓ ดวง คือ

(๑) สัมมาวาจาเจตสิก คือ การตั้งใจงดเว้นจากการพูดชั่วทางวาจา ได้แก่ การไม่พูดเท็จ ไม่พูดส่อเสียด ไม่พูดคำหยาบ และไม่พูดเพ้อเจ้อ เรียกว่า วชิรุต ๔ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ

(๒) สัมมากัมมัตตเจตสิก คือ การตั้งใจงดเว้นจากการทำชั่วทางกาย ได้แก่ การฆ่าสัตว์ การลักทรัพย์ การประพฤตินิโคตนา เรียกว่า กายทุจรัต ๓ ซึ่งไม่เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ

(๓) สัมมาอาชีวะเจตสิก คือ การตั้งใจงดเว้นจากการกระทำชั่วทางกาย ๓ อย่าง และการพูดชั่วทางวาจา ๔ อย่าง ที่เกี่ยวกับการประกอบอาชีพ

๓.๓) อัปมัญญาเจตสิก เป็นเจตสิกฝ่ายดีที่ใช้ในการบำเพ็ญพรตมวิหาร มี ๒ ดวง คือ

(๑) กรุณาเจตสิก ได้แก่ ความสงสารที่เกิดขึ้นในจิตใจ เมื่อเห็นมนุษย์หรือสัตว์อื่นกำลังได้รับความทุกข์ทรมาน หรือจะได้รับความทุกข์ทรมานในกาลข้างหน้า

(๒) มุทิตาเจตสิก ได้แก่ ความรู้สึกยินดีที่เกิดขึ้นในจิตใจ เมื่อได้เห็นบุคคลอื่นหรือสัตว์อื่นกำลังได้รับความสุข โดยปรารถนาให้เขาเหล่านั้น มีความสุขยิ่งขึ้นกว่าเดิม

การเห็นบุคคลอื่นกำลังได้รับความทุกข์ เกิดความสงสารขึ้นในจิตใจ ต้องการให้พวกเขาพ้นจากความทุกข์ ถือได้ว่า ในขณะนั้น กรุณาเจตสิกได้เกิดขึ้นในจิตใจ ซึ่งจะก่อให้เกิดความสงบเยือกเย็นเป็นสุข ส่วนการได้เห็นบุคคลที่กำลังประสบความสุขสมหวังในชีวิต แล้วจิตใจพลอยยินดีชื่นชมที่เขาได้รับความสุขสมหวังนั้น ปรารถนาให้เขาได้รับความสุขยิ่งขึ้นไป ถือได้ว่าในขณะนั้นมุทิตาเจตสิกเกิดขึ้นในจิตใจ

๓.๔) ปัญญินทรียเจตสิก เป็นเจตสิกที่สำคัญมาก เพราะเมื่อเข้าปรุงแต่งจิตแล้ว จะทำให้จิตนั้นรู้ และเข้าใจในสภาพความเป็นจริงของรูปและนาม ทำให้เห็นอย่างถูกต้องว่า รูปนามนั้น ไม่เที่ยง เป็นทุกข์ และไม่ใช่อัตตา ที่จะบังคับบัญชาสั่งการให้เป็นไปตามความปรารถนาได้ ตลอดจนรู้แจ้งในอริยสัจ ปัญญามี ๓ ประเภท คือ

(๑) กัมมัชสกตาปัญญา คือ ปัญญาที่รู้เรื่องกรรม โดยรู้ว่า สัตว์ทั้งหลายมีกรรม เป็นของๆตน กำเนิดเกิดก่อนมาด้วยกรรมของตนเอง บุคคลกระทำความใดไว้ไม่ว่าดีหรือชั่ว ย่อม ได้รับผลของกรรมที่ตนกระทำลงไปนั้นๆ

(๒) วิปัสสนาปัญญา คือ ปัญญาที่รู้เรื่องวิปัสสนา จะเกิดขึ้นกับบุคคลผู้ปฏิบัติ ธรรมจนมีความเข้าใจชัดแจ่มแจ้งในสรรพสิ่งว่า มีลักษณะเปลี่ยนแปลง ไม่มั่นคง และบังคับบัญชา ไม่ได้ ตกอยู่ในกฎของอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา นั้นเอง

(๓) โลกุตตรปัญญา คือ ปัญญาที่รู้แจ้งในอริยสัจ ๔ เมื่อปัญญาชนิดนี้เกิดขึ้นแล้ว จะทำให้จิตรู้แจ้งแทงตลอดในความเป็นจริง คือ อริยสัจ ๔ ได้แก่ การรู้แจ้งว่า รูปนามเป็นทุกข์ (ทุกข์สัจ) มีความเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา ไม่สามารถจะทนอยู่ในสภาพเดิมได้ การเกิด แก่ เจ็บ ตายก็เป็นทุกข์ เป็นต้น การรู้แจ้งในเหตุให้เกิดทุกข์ (สมุทัยสัจ) ได้แก่ โลกเจตสิก หรือ ตัณหา กล่าวคือ ความพอใจยินดีติดอยู่ในกามคุณอารมณ์ ทำให้ต้องเวียนเกิดเวียนตาย อย่างหาที่สิ้นสุด ไม่ได้ การรู้แจ้งความเข้าถึงความดับทุกข์ (นิโรธสัจ) คือ นิพพาน เป็นการดับสนิทของตัณหาที่เป็น สาเหตุทำให้เกิดทุกข์ และการเวียนเกิดเวียนตาย การรู้แจ้งหนทางที่จะทำให้ถึงนิพพาน (มรรคสัจ) ได้แก่ มรรคมืองค์องค์ประกอบ ๘ ประการ

แบบฝึกหัดประจำบท

จงทำเครื่องหมาย X (กากบาท) หน้าข้อที่ถูกที่สุด

๑. เจตสิกมีลักษณะอย่างไร ?
- ก. ธรรมชาติที่อาศัยจิตเกิด
ข. ธรรมชาติที่ประกอบกับจิต
ค. ธรรมชาติที่เกิดพร้อมกับจิต
ง. ธรรมชาติที่เกิดพร้อมกับจิต
จ. ถูกทุกข้อ
๒. เจตสิกที่ประสาน อารมณ์ ทวารและวิญญาณ เข้าด้วยกัน ได้แก่ เจตสิกดวงใด ?
- ก. ผัสสเจตสิก
ข. เวทนาเจตสิก
ค. สัญญาเจตสิก
ง. เจตนาเจตสิก
จ. วิจาร์เจตสิก
๓. ความเจ็บปวดที่เกิดขึ้น เมื่อถูกโรคภัยเบียดเบียน จัดเป็นเวทนาอะไร ?
- ก. โทมนัสเวทนา
ข. โสมนัสเวทนา
ค. อุเบกขาเวทนา
ง. ทุกขเวทนา
จ. ข้อ ก และ ง
๔. นายจานทองแท้ อ่านหนังสือเที่ยวเดียวก็สามารถจำได้ เป็นเพราะเจตสิกดวงใด ?
- ก. ผัสสเจตสิก
ข. เวทนาเจตสิก
ค. สัญญาเจตสิก
ง. ปัญญาเจตสิก
จ. วิริยเจตสิก
๕. การทำจิตที่ฟุ้งซ่าน ไม่มีความสงบ ให้เป็นจิตสงบ เป็นหน้าที่ของเจตสิกดวงใด ?
- ก. เจตนาเจตสิก
ข. เอกัคคตาเจตสิก
ค. ซีวิตินทรีย์เจตสิก
ง. มนสิการเจตสิก
จ. อธิโมกข์เจตสิก

๖. คำว่า “น้ำหยดลงหิน หินยังกร่อน” มีความหมายตรงกับเจตสิกดวงใด?

- ก. เจตนาเจตสิก
- ข. อธิโมกข์เจตสิก
- ค. วิริยเจตสิก
- ง. ฉันทเจตสิก
- จ. มนสิการเจตสิก

๗. คำว่า “พอใจทำ” จัดเป็นเจตสิกดวงใด?

- ก. โสมนัสเวทนาเจตสิก
- ข. ปิติเจตสิก
- ค. ฉันทเจตสิก
- ง. เจตนาเจตสิก
- จ. วิริยเจตสิก

๘. บางครั้งคนเราก็คิดดี พุดดี ทำดี บางครั้งก็คิดพุดทำในสิ่งที่ไม่ดี อะไรปรุงแต่งจิตให้คิดพุดและทำสิ่งที่ไม่ดี ?

- ก. สิ่งภายนอกยั่วให้คิดพุดทำไม่ดี
- ข. ความเครียดในการทำงาน
- ค. อกุศลเจตสิกเป็นตัวปรุงแต่งให้คิดพุดทำไม่ดี
- ง. ขึ้นอยู่กับพอใจของแต่ละคน
- จ. ถูกทุกข้อ

๙. เจตสิกพวกใดเป็นเหตุทำให้มนุษย์กระทำทุจริตกรรมต่าง ๆ?

- ก. โมหตุกเจตสิก ๔
- ข. โลติกเจตสิก ๓
- ค. โทจตุกเจตสิก ๔
- ง. ข้อ ก และ ค
- จ. ถูกทุกข้อ

๑๐. ด.ญ. อ้ม เห็น ด.ญ. สองทา สอบได้คะแนนดี ครูก็ชื่นชม ทำให้ไม่ชอบเพื่อนคนนั้น แสดงว่า ด.ญ. อ้ม มีเจตสิกดวงใด?

- ก. โมหเจตสิก
- ข. อิศสาเจตสิก
- ค. มัจฉริยเจตสิก
- ง. มานเจตสิก
- จ. โทสเจตสิก

๑๑. เจตสิกตามหลักพระอภิธรรม แบ่งเป็นประเภท และจำนวนตามข้อใด ?

- ก. ๓ ประเภท ๒๘ ประการ ข. ๓ ประเภท ๓๐ ประการ
 ค. ๓ ประเภท ๔๐ ประการ ง. ๓ ประเภท ๕๒ ประการ
 จ. ๓ ประเภท ๕๔ ประการ

๑๒. ข้อใดจัดอยู่ในประเภทอัญญาสมานาเจตสิก ?

- ก. หิริ ข. โอตตัปปะ
 ค. โมหะ ง. เวทนา
 จ. สัทธา

๑๓. ข้อใดจัดอยู่ในกลุ่ม สัพพจิตสาธารณเจตสิก ?

- ก. วิตก ข. วิจารณ์
 ค. ซีวิตินทรีย์ ง. ปีติ
 จ. ฉันทะ

๑๔. เจตสิกที่ทำหน้าที่ประสานระหว่างอารมณ์ ทวาร และวิญญาณ ได้แก่ เจตสิก ดวงใด ?

- ก. ผัสสเจตสิก ข. เวทนาเจตสิก
 ค. สัญญาเจตสิก ง. เจตนาเจตสิก
 จ. เอกัคคตาเจตสิก

๑๕. เมื่อเห็นคนที่เรารัก ความรู้สึกดีใจที่เกิดขึ้นเป็นเวทนาอะไร ?

- ก. สุขเวทนา ข. โสมนัสเวทนา
 ค. ทุกขเวทนา ง. โทมณัสเวทนา
 จ. อุเบกขาเวทนา

๑๖. นางสาวสะอังก์ทิพย์ นั่งอยู่ในห้องเรียน ได้ยินเสียงพูดของอาจารย์ที่นอกห้อง แล้วจำได้อย่างแม่นยำ เป็นเพราะเจตสิกดวงใด ?

- ก. ผัสสเจตสิก
 ข. ซีวิตินทรีย์เจตสิก
 ค. เอกัคคตาเจตสิก ง. สัญญาเจตสิก
 จ. มนสิการ เจตสิก

๑๗. เมื่อมีความฟุ้งซ่าน การจะทำให้สงบใจ ต้องใช้เจตสิกดวงใด ?

ก. เวทนาเจตสิก	ข. มนสิการ เจตสิก
ค. เอกัคคตา เจตสิก	ง. ซีวิตินทริย์ เจตสิก
จ. อธิโมกข์ เจตสิก	

๑๘. คำว่า “พอใจทำ” เปรียบเทียบได้กับเจตสิกดวงใด ?

ก. เวทนาเจตสิก	ข. วิริยเจตสิก
ค. ปิติ เจตสิก	ง. เจตนาเจตสิก
จ. ฉันทเจตสิก	

๑๙. สิ่งทีห่อหุ้มเจตและเจตสิกให้ดำรงอยู่ได้ คือ เจตสิกใด ?

ก. มนสิการเจตสิก	ข. เจตนาเจตสิก
ค. ซีวิตินทริย์เจตสิก	ง. อธิโมกข์ เจตสิก
จ. วิจาร์เจตสิก	

๒๐. ความเด็ดเดี่ยว มั่นคง เหมือนเสาเขื่อน ได้แก่ เจตสิกในข้อใด ?

ก. มนสิการ เจตสิก
ข. อธิโมกข์ เจตสิก
ค. วิริย เจตสิก
ง. วิตกเจตสิก
จ. มนสิการเจตสิก

บทที่ ๔ ทศนะเรื่องรูป

๑. ความหมายของรูป

คำว่า รูป หมายถึง ธรรมชาติที่แตกดับหรือเสื่อมสลายไป หรือ ธรรมชาติที่แตกสลายไปด้วยอำนาจของความร้อนและความเย็น

อุปาทายรูป ๒๔ หมายถึง รูปที่อาศัยมหาภูตรูปเกิด ถ้าไม่มีมหาภูตรูป รูปอื่น ๆ ก็จะไม่เกิดขึ้นเองไม่ได้

นิปผันนรูป ๑๘ หมายถึง รูปที่มีสภาวะของตนเองโดยเฉพาะ เช่น ปฐวีธาตุ มีลักษณะแข็ง เตโชธาตุ มีลักษณะร้อน เป็นต้น

อนิปผันนรูป ๑๐ หมายถึง รูปที่ไม่มีสภาวะของตน ต้องอาศัยนิปผันนรูปเกิด จึงมีขึ้นได้ เช่น ปริเฉทรูป คือช่องว่าง ระหว่างรูปต่อรูป

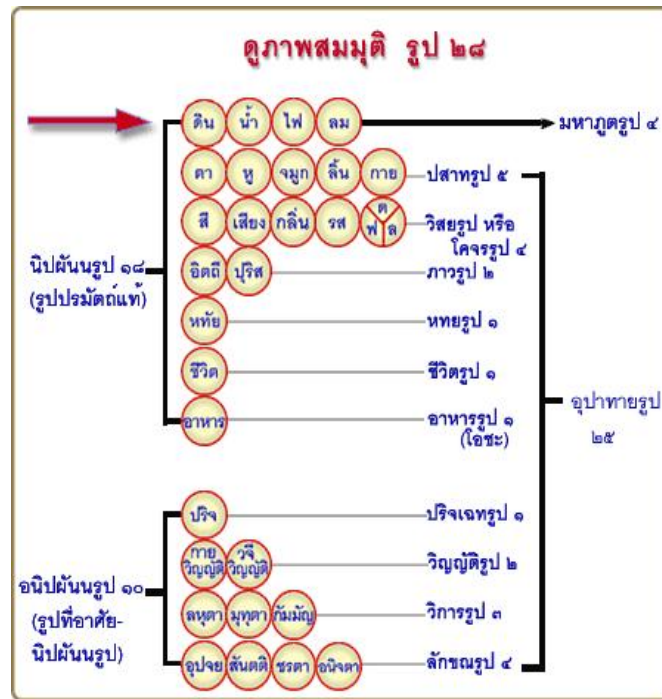
๒. ลักษณะเฉพาะของรูป

รูปมีลักษณะเฉพาะ ซึ่งแตกต่างจากจิตและเจตสิก ๔ ประการ คือ

- ๑) รูปเป็นธรรมชาติที่ต้องแปรปรวนแตกดับไป
- ๒) รูปแยกออกจากจิตได้
- ๓) รูปเป็นอัปยาคตธรรม คือ ไม่ใช่ธรรมชาติที่เป็นกุศลหรืออกุศล
- ๔) รูปมีวิญญานเป็นเหตุใกล้ให้เกิด

๓. ประเภทของรูป

ร่างกายของคนและสัตว์นั้น เมื่อนับโดยแยกออกเป็นรูปแล้ว มี ๒๘ รูป โดยแบ่งออกเป็นประเภทใหญ่ ๒ ประเภท คือ (๑) มหาภูตรูป ๔ กับอุปาทายรูป ๒๔ และ (๒) นิปผันนรูป ๑๘ กับอนิปผันนรูป ๑๐ ดังตารางดังต่อไปนี้

๔. คำอธิบายของรูป ๒๘

กลุ่มที่ ๑ นิปผันนรูป

รูปที่จะกล่าวในตอนต้นนี้มี ๗ ประเภท รวมได้ ๑๘ รูป เรียกว่า **นิปผันนรูป** คือ รูปที่มีสภาวะของตนเอง มีลักษณะ ๓ อย่าง คือ ความไม่เที่ยงแท้ (อนิจจัง) ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกขัง) และบังคับบัญชาไม่ได้ (อนัตตา) ปรากฏให้เห็น มีรายละเอียด ดังต่อไปนี้

๔.๑ มหาภูตรูป ๔

มหาภูตรูป ได้แก่ รูปใหญ่ที่ปรากฏชัด มีอยู่ในร่างกายของทั้งสิ่งที่มีชีวิตและไม่ชีวิต ได้แก่ ธาตุทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และ ธาตุลม เป็นแม่ธาตุ หรือต้นธาตุ ซึ่งเป็นใหญ่แห่งรูปทั้งหลาย รูปอื่นๆ อีก ๒๔ รูปนั้นจะเกิดขึ้นได้ก็ต้องอาศัยมหาภูตรูปทั้ง ๔ นี้

มหาภูตรูปทั้ง ๔ คือ ธาตุดิน ธาตุน้ำ ธาตุไฟ และ ธาตุลม บางธาตุก็เข้ากันได้คือเป็นมิตรกัน บางธาตุก็เข้ากันไม่ได้ไม่เกื้อกูลกัน คือ เป็นศัตรูซึ่งกันและกัน โดยมีรายละเอียด ดังนี้

ธาตุดิน กับ ธาตุน้ำ เป็นมิตรต่อกัน เพราะธาตุทั้งสองเป็นธาตุที่มีน้ำหนักเหมือนกัน เข้ากันได้ไม่ขัดแย้งกัน เพราะน้ำจะช่วยประสานให้ดินเกาะติดกัน เช่น ในการสร้างบ้าน น้ำจะเป็นตัวประสานทำให้หิน ทราบ ปูนซึ่งเป็นธาตุดินเกาะติดกันสร้างเป็นบ้านเรือนขึ้นมาได้ แม้แต่พืชที่ปลูกบนดินก็ต้องอาศัยน้ำเกื้อกูล ทำให้เจริญงอกงามขึ้นมา

ธาตุไฟ กับ ธาตุลม เป็นมิตรต่อกัน เพราะธาตุทั้งสองเป็นธาตุที่เบาเหมือนกัน เข้ากันกันได้ ไม่ขัดแย้งกันกัน เช่น ในการก่อไฟถ่านเพื่อหุงข้าว ก็ต้องใช้พัดโบกลมช่วยให้ถ่านติดเร็ว เวลาไฟไหม้ลมจะทำให้ไฟลุกขยายไปด้วยความรวดเร็ว

ธาตุที่เป็นศัตรูกัน คือ ดิน กับ ไฟ และ น้ำ กับ ลม เพราะเป็นธาตุที่มีความหนักเบาต่างกัน จึงขัดแย้งกัน นอกจากนี้ แม้ในธาตุเดียวกันก็เป็นศัตรูซึ่งกันและกันด้วย เพราะในธาตุเดียวกันนั้นมี ๒ ลักษณะ กล่าวคือ ธาตุดินมีลักษณะแข็ง หรือ อ่อน ความแข็งทำลายความอ่อน และความอ่อนก็ทำลายความแข็งเช่นเดียวกัน ธาตุน้ำมีลักษณะไหล หรือ เกาะกุมความไหลเป็นตัวทำลาย การเกาะกุม ธาตุไฟมีลักษณะร้อน หรือ เย็น ความร้อนและความเย็น ก็ทำลายกัน ธาตุลมมีลักษณะไหว หรือ เครื่องตั้งซึ่งเป็นภาวะที่ทำลายกันและกัน

ธาตุทั้ง ๔ นี้ จะอยู่รวมกันเสมอไม่สามารถจะแยกออกจากกันได้ แม้ในตัวธาตุทั้ง ๔ ก็ต้องอาศัยซึ่งกันและกัน โดยมีคำอธิบายตามลำดับ ดังต่อไปนี้

๑) ปฐวีธาตุ หรือ ธาตุดิน เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะ แข็ง หรือ อ่อน ถ้ามีธาตุดินอยู่มากก็ จะแข็งมาก เช่น เหล็ก หิน ถ้ามีธาตุดินอยู่น้อยก็จะอ่อน เช่น ยาง ฟองน้ำ เป็นต้น แบ่งเป็น ประเภทย่อยอีก ๔ อย่าง คือ

(๑) ปรมัตถปฐวี หรือลักษณปฐวี คือ ลักษณะที่แท้จริงของธาตุดิน ได้แก่ ความแข็งหรือ อ่อนของสิ่งต่างๆ ที่สามารถสัมผัส ถูกต้องได้ด้วยกาย

(๒) สมมติปฐวี หรือปกติปฐวี คือ ดินที่สมมุติขึ้นเรียก ได้แก่ ดินทั่วไปที่เราเรียกกัน อยู่ในโลก เช่น แผ่นดิน พื้นดิน ดินเหนียว เป็นต้น

(๓) สัมผัสการปฐวี คือ ดินที่มีอยู่ในร่างกาย ได้แก่ สิ่งที่มีลักษณะแข็งภายในร่างกาย ของคน และสัตว์ทั้งหลาย เช่น ผม ขน เล็บ ฟัน หนังเนื้อ เอ็น กระดูก เยื่อในกระดูก ม้ามตับ หัวใจ ปอด ผังผืด ไล่ใหญ่ ไล่ย่อย เป็นต้น

(๔) กลินปฐวี คือ ดินที่นำมาทำเป็นแผ่นวงกลมเท่าฝ่าบาตร เพื่อนำมาเพ่งดูเพื่อทำให้เกิดสมาธิ

๒) อาโปธาตุ คือ ธาตุน้ำ เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะไหล เฝืออาบ แบ่งเป็นประเภทย่อย ๔ อย่าง คือ

(๑) ปรมัตถอาโป หรือ ลักษณาอาโป คือ ลักษณะที่แท้จริงของธาตุน้ำ ได้แก่ การไหล ไป หรือการเกาะกุมของสิ่งต่างๆ ซึ่งไม่สามารถรู้ได้โดยการเห็นด้วยตา หรือสัมผัสด้วยกาย แต่จะรู้ได้ด้วยใจเท่านั้น

(๒) สมมติอาโป หรือ ปกติอาโป คือ น้ำที่สมมุติขึ้นเรียกกันทั่วไป เช่น น้ำดื่ม น้ำในแม่น้ำ น้ำทะเล เป็นต้น

(๓) สัมผัสอาโป คือ น้ำที่มีอยู่ในร่างกาย ได้แก่ ส่วนที่เป็นของเหลวภายในร่างกายของคนและสัตว์ เช่น ดี เลือด เสมหะ หนอง เลือด เหงื่อ มันชั้น น้ำตา เปลวมัน น้ำลาย น้ำมูก น้ำไขข้อ น้ำปัสสาวะ เป็นต้น

(๔) กลินอาโป คือ น้ำที่นำมาใส่ในขัน หรือบ่อ แล้วเพ่งดูเพื่อทำให้เกิดสมาธิ

๓) เตโชธาตุ คือ ธาตุไฟ เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะร้อน เย็น แบ่งเป็นประเภทย่อย ๔ อย่าง คือ

(๑) ปรมัตถเตโช หรือลักษณเตโช คือ ลักษณะที่แท้จริงของธาตุไฟ ได้แก่ ความร้อนหรือเย็นที่มากระทบกาย สิ่งต่างๆ จะสุกหอม ละเอียดย นุ่มนวลได้ ก็เพราะเตโชธาตุทำให้สุก อ่อนหรือนุ่มนวล เช่น อาหารที่เรารับประทาน เป็นต้น

(๒) สมมติเตโช หรือปกติเตโช คือ ไฟที่สมมุติขึ้นเรียกกันทั่วไป เช่น ไฟฟ้า ไฟถ่าน ไฟแก๊สหุงต้ม เป็นต้น

(๓) สัมผัสเตโช คือ ไฟที่มีอยู่ในร่างกาย ได้แก่ ไฟที่มีอยู่ในคนและสัตว์ ซึ่งมีลักษณะต่างๆ ในการทำให้ร่างกายอบอุ่น ทำให้ร่างกายแก่ชรา ทำให้เป็นไข้ รวมทั้งไฟธาตุที่ย่อยอาหาร

(๔) กลินเตโช คือ ไฟที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เพ่ง ทำให้เกิดสมาธิ

๔) วาโยธาตุ คือ ธาตุลม เป็นธรรมชาติที่มีลักษณะไหว ตึง แบ่งเป็นประเภทย่อย ๔ อย่าง คือ

(๑) ปรมัตถวาโย หรือลักษณวาโย คือ ลักษณะที่แท้จริงของธาตุลม ได้แก่ ความไหวหรือความเคร่งตึง เช่น การไหวของใบไม้ การไหวร่างกาย การกระทบริบตา การตึงของลมในยางรถยนต์ หรือลมในท้องที่จะทำให้ท้องตึงจุกเสียด เป็นต้น

(๒) สมมติวาโย หรือปกติ คือ ลมที่สมมุติขึ้นเรียกกันทั่วไป เช่น ลมบก ลมทะเล ลมพายุลมที่พัดไปตามปกติ เป็นต้น

(๓) สัมผัสวาโย คือ ลมที่มีอยู่ในร่างกาย ได้แก่ ลมต่างๆ ที่พัดอยู่ภายในร่างกาย คือ ลมที่พัดขึ้นเบื้องบน เช่น การหายใจ ลมที่พัดลงเบื้องต่ำ เช่น การหายใจ ลมที่อยู่ในช่องท้องทำให้ปวด เสียดท้อง ลมที่พัดอยู่ทั่วร่างกายทำให้ไหวกายไปมาได้ และลมหายใจเข้า-ออก

(๔) กลินวาโย หรือ อารัมมณวาโย คือ ลมที่ใช้เป็นอารมณ์ในการเพ่งกลิน เพื่อให้เกิดสมาธิ โดยการกำหนดเพ่งเอาธาตุลมที่ทำให้เกิดการไหวของใบไม้ ยอดหญ้า เป็นต้น

๔.๒ ปสาทรูป ๕

คำว่า ปสาท แปลว่า ความใส ดังนั้น ปสาทรูป จึงหมายถึง รูปที่มีความใส มีความสามารถในการรับอารมณ์ คือ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสได้ คล้ายกระจกเงาที่สามารถรับภาพต่างๆ ภายนอกได้ มี ๕ ประเภท คือ

๑) จักขุปสาทรูป ได้แก่ ปสาทตา เป็นสิ่งที่มีความใสตั้งอยู่กลางตาดำ มีขนาดโตเท่าหัวเหา มีเยื่อตาบางๆ เจ็ดชั้นซ้อนกันอยู่ สามารถที่จะรับภาพหรือสิ่งต่างๆหรือที่เรียกว่า รูปารมณ์ ปสาทตาเป็นที่ปรากฏของภาพทั้งที่ชอบใจและไม่ชอบใจ ภาพที่เห็นล้วนแต่เกิดมาจากผลของกรรมทั้งสิ้น เมื่อเห็นภาพที่ดีก็ทำให้สบายใจ ซึ่งเป็นผลของกรรมดีที่ได้กระทำไว้ เมื่อเห็นภาพที่ไม่ดีก็ทำให้ไม่สบายใจ ซึ่งเป็นผลของกรรมไม่ดีที่ได้กระทำไว้

จักขุปสาทรูปทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ เป็นสถานที่เกิดของ **จักขุวิญญาณจิต** หมายถึง สถานที่ที่จิตรับรู้ภาพ และเป็น **จักขุทวารวิถี** ซึ่งหมายถึงกระบวนการของจิตที่เกิดดับติดต่อกันทางตา

๒) โสตปสาทรูป ได้แก่ ปสาทหู เป็นสิ่งที่มีความใสมีลักษณะเหมือนวงแหวน มีขนสีแดงเส้นละเอียดอยู่โดยรอบสามารถรับเสียงต่างๆ หรือที่เรียกว่า สัททารมณ์ เพราะการกระทำ หูจึงรับเสียงทั้งที่พอใจและไม่พอใจ ซึ่งเป็นผลของกระทำ

โสตปสาทรูปทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ เป็นที่สถานที่เกิดของ **โสตวิญญาณจิต** หมายถึง สถานที่ที่จิตรับรู้เสียง และเป็น **โสตทวารวิถี** ซึ่งหมายถึงกระบวนการของจิตที่เกิดดับติดต่อกันทางหู

๓) ฆานปสาทรูป ได้แก่ ปสาทจมูก เป็นสิ่งที่มีความใส มีลักษณะคล้ายเท้าแพะ สามารถรับกลิ่นต่างๆหรือที่เรียกว่า คันธารมณ์ เพราะการกระทำ จมูกจึงรับกลิ่นทั้งที่พอใจและไม่พอใจ

ฆานปสาทรูปทำหน้าที่ ๒ คือ เป็นสถานที่เกิดของ **ฆานวิญญาณจิต** หมายถึงสถานที่ที่จิตรับรู้กลิ่น และเป็น **ฆานทวารวิถี** ซึ่งหมายถึงกระบวนการของจิตที่เกิดดับติดต่อกันทางจมูก

๔) ชิวหาปสาทรูป ได้แก่ ปสาทลิ้น เป็นสิ่งที่มีความใส ตั้งอยู่ท่ามกลางลิ้น มีลักษณะเหมือนปลายกลีบดอกบัว เรียงรายซ้อนกันเป็นชั้นๆ สามารถรับรสต่างๆหรือที่เรียกว่า รสอารมณ์ เพราะการกระทำ จมูกจึงได้รับรสต่างๆทั้งที่ชอบใจและไม่ชอบใจ

ชิวหาปสาทรูป ทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ เป็นสถานที่เกิดของ **ชิวหาวิญญาณจิต** หมายถึง สถานที่ที่จิตรับรู้รส และเป็น **ชิวหาทวารวิถี** ซึ่งหมายถึงกระบวนการของจิตที่เกิดดับติดต่อกันทางลิ้น

๕) กายปสาทรูป ได้แก่ ปสาทกาย เป็นสิ่งที่มีความใส มีลักษณะคล้ายสำลีแผ่นบางๆ ชุบน้ำมันจนชุ่มซ้อนกันหลายๆ ชั้น สามารถรับสัมผัสต่างๆ หรือที่เรียกว่า โณภูฐัพพารมณฺ์ คือ ธาตุดิน ธาตุไฟ และ ธาตุลมได้ มีอยู่ทั่วร่างกาย ตั้งแต่ศีรษะถึงเท้า เว้นแต่ปลายเส้นผม ขน เล็บ ฟัน หรือหนังที่หนาจะไม่มีกายปสาท เพราะจะไม่มีความรู้สึกรู้สึก เช่น ในเวลาที่เราดัดผม ตัดเล็บ จะไม่รู้สึกรู้เจ็บ เพราะการกระทำ กายปสาทจึงรับสัมผัสทั้งที่พอใจและไม่พอใจ

กายปสาทรูปทำหน้าที่ ๒ อย่าง คือ เป็นสถานที่เกิดของ กายวิญญูณจิต หมายถึง สถานที่ที่จิตรับสัมผัส และเป็น กายทวารวิถี ซึ่งหมายถึงกระบวนการของจิตที่เกิดดับติดต่อกันทางกาย

๔.๓ วิสยรูป หรือ โคจรรูป ๔

วิสยรูป หรือ โคจรรูป หมายถึง สิ่งต่างๆ ที่มากระทบทางปสาทรูปทั้ง ๕ เช่น ภาพหรือสีที่มากกระทบทางตา เสียงที่มากกระทบทางหู เป็นต้น วิสยรูปและโคจรรูปจัดเป็นอารมณ์ที่ทำให้จิตและเจตสิกเกิดขึ้นมารับรู้นั้นๆ จนบางครั้งทำให้เกิดความพอใจอารมณ์หรือสิ่งที่ถูกรับรู้ที่ดี หรือทำให้เกิดความไม่พอใจอารมณ์ที่ไม่ดี วิสยรูป มี ๔ ประเภท ส่วนโคจรรูปมี ๗ ประเภท คือ

๑) วัณณรูป หรือ รูปารมณฺ์ ได้แก่ สีต่างๆ ที่เห็นได้ด้วยตา เช่น สีแดง เหลือง เขียว ขาว เป็นต้น เมื่อเห็นสีแล้วก็จะส่งความรู้สึกรู้สึกไปทางใจ ให้รู้ถึงรูปร่างลักษณะผิวพรรณสัณฐานต่างๆ

๒) สัททวารมณฺ์ ได้แก่ เสียงที่มากกระทบทางหู ทำให้เกิดการได้ยิน ถ้าเสียงดีไพเราะก็เกิดความพอใจ ถ้าเสียงไม่ดีไม่ไพเราะ เช่น เสียงด่า ก็ทำให้เกิดความไม่พอใจ

๓) คันธารมณฺ์ ได้แก่ กลิ่น ซึ่งเป็นไอระเหยของวัตถุต่างๆ ที่มากกระทบกับจมูก ทำให้รู้กลิ่นกลิ่นหอมของดอกไม้ เป็นต้น

๔) รสวารมณฺ์ ได้แก่ รสต่าง ๆ เช่น รสเปรี้ยว หวาน เค็ม เผ็ด ขม ฝาด ที่ปรากฏที่ลิ้น

๕) โณภูฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ สิ่งที่มากระทบกับร่างกาย มี ๓ อย่าง คือ

(๑) ปฐวีโณภูฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ความแข็ง หรือ อ่อน

(๒) เตโชโณภูฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ความร้อน หรือ เย็น

(๓) วาโยโณภูฐัพพารมณฺ์ ได้แก่ ความหย่อน หรือ ตึง

ลักษณะที่กล่าวมาทั้งหมดนี้เป็นลักษณะที่แท้จริงของธาตุดิน ธาตุไฟ ธาตุลม นั่นเอง แต่เราไม่สามารถสัมผัสธาตุนั้นได้ด้วยร่างกาย แต่สัมผัสหรือรู้ได้โดยทางใจเท่านั้น

การเรียกว่า วิสยรูป ๗ เพราะรวมโณภูฐัพพารมณฺ์ ๓ อย่างข้างต้นเข้ามาในวิสยรูปทั้ง ๔ คือ รูปารมณฺ์ สัททวารมณฺ์ คันธารมณฺ์ และรสวารมณฺ์ จึงรวมเป็น ๗ อย่าง เพราะทั้งหมดนั้นล้วนเป็นอารมณ์ให้แก่จิตและเจตสิก

ส่วนที่เรียกว่า โคจรรูป เพราะ รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัสทั้ง ๕ เป็นที่โคจร หรือ ท่องเที่ยวไปของจิตและเจตสิก เหมือนกับโคที่ชอบท่องเที่ยวไปกินหญ้าในที่ ๕ แห่ง

๔.๔ ภาวรูป ๒

ภาวรูป หมายถึง สิ่งที่แสดงความเป็นหญิงหรือชาย มี ๒ ประเภท คือ

๑) อิตถิภาวรูป คือ รูปที่แสดงความเป็นเพศหญิง

๒) ปุริสภาวรูป คือ รูปที่แสดงความเป็นเพศชาย

รูปทั้ง ๒ เป็นรูปที่ละเอียด เกิดจากกรรม เป็นสิ่งที่เกิดขึ้นครั้งแรกในชีวิต มีอยู่แผ่ซ่านไปทั่วร่างกาย เป็นสิ่งที่รับรู้ได้ด้วยใจเท่านั้น ไม่สามารถเห็นได้ด้วยตา เพราะตาเห็นได้เฉพาะสีเท่านั้น ไม่สามารถเห็นรูปที่ละเอียดได้

การที่เราทราบว่าบุคคลใดเป็นหญิงหรือชาย ต้องอาศัยสิ่งที่เป็นเครื่องแสดง ๔ อย่าง ได้แก่

๑) รูปร่างสัดส่วน หรือ ลึงค์ ได้แก่ รูปร่าง หน้าตา แขนขา รวมไปถึงเครื่องหมายเพศด้วย

๒) เครื่องหมาย หรือ นิमित ได้แก่ หนวด เครา หน้าอก ซึ่งมีแตกต่างกันอย่างชัดเจน

๓) นิสัย หรือ กุศล ได้แก่ อุปนิสัย การเล่น การแสดงออก เป็นต้น

๔) กิจยาอาการหรือ อากัปป์ ได้แก่ กิจยาอาการต่าง ๆ เช่น การยืน การเดิน การพูด เป็นต้น ถ้าเป็นหญิงก็จะเรียบร้อย มีความละเอียด อ่อนโยน นุ่มนวล ซึ่กั้ว ตกใจง่าย ถ้าเป็นชายก็จะแข็งแกร่ง กล้าหาญ เป็นต้น

๔.๕ ทพฺยรูป ๑

ทพฺยรูป ได้แก่ หัวใจของสิ่งมีชีวิต เป็นที่ตั้งของจิตและเจตสิกของสิ่งมีชีวิต ทพฺยรูปนี้ เกิดมาจากกรรม ตั้งอยู่ในช่องเนื้อหัวใจ มีลักษณะเป็นบ่อ มีโลหิตเป็นน้ำเลี้ยงหัวใจอยู่ประมาณ ๑ ซองมือ มีขนาดเท่าเมล็ดบุนนาค เป็นสถานที่เกิดของการตัวรู้ (มโนธาตุ) และการการรับรู้ที่ใจ (มโนวิญญูณธาตุ) ทพฺยรูปนี้ ๒ อย่าง คือ

๑) มังสทพฺยรูป ได้แก่ ก้อนเนื้อที่เป็นหัวใจ มีลักษณะคล้ายดอกบัวตูม

๒) วัตถุทพฺยรูป ได้แก่ สิ่งที่อยู่ในมังสทพฺยรูปอีกชั้นหนึ่ง

๔.๖ ชีวิตรูป ๑

คำว่า ชีวิต มี ๒ อย่าง คือ รูปชีวิต และ นามชีวิต รูปชีวิต ได้แก่ ชีวิตรูปนี้เอง ส่วนนามชีวิต ได้แก่ ชีวิตินทรีย์เจตสิก

ชีวิตรูป ได้แก่ สิ่งที่ทำให้สิ่งมีชีวิตไม่ว่าจะเป็นคนหรือสัตว์มีชีวิตอยู่ได้ไม่ตายมา เป็นสิ่งที่เกิดมาจากกรรม เป็นสิ่งที่ทำให้คนและสัตว์มีชีวิตอยู่ได้เพื่อสร้างกรรม คือ บุญ บาปกันต่อไปไม่มีที่สิ้นสุด

๔.๗ อาหารรูป ๑

อาหารรูป คือ สารอาหารหรือเรียกว่า โอิชา ที่บำรุงเลี้ยงส่วนต่างๆ ของร่างกาย ทำให้เจริญเติบโต ซึ่งเกิดจากอาหารที่รับประทานเข้าไปประจำวันนี้เอง เพราะเมื่อเรารับประทานแล้ว ก็จะเกิดกระบวนการย่อยด้วยไฟธาตุที่เรียกว่า ปาจกเตโชธาตุ นำไป ส่วนอาหารที่รับประทานเป็นคำ ๆ ที่ยังไม่ย่อยเป็นโอิชา ชื่อว่า กพพีการอาหาร

รูปทั้ง ๑๘ ประเภทเหล่านี้ มีที่ตั้งแตกต่างกัน รูปที่อยู่กระจายทั่วร่างกาย นั้นมี ๑๒ รูป คือ มหาภูตรูป ๔ กายปสาทรูป ๑ วัณณรูป ๑ คันธรูป ๑ รสรูป ๑ ภาวรูป ๒ ชีวิตรูป ๑ อาหารรูป ๑ รูป

ส่วนรูปที่เกิดเฉพาะที่มี ๖ ประเภท คือ จักขุปสาทรูป (ปสาทตา) โสตปสาทรูป (ปสาทหู) ฆานปสาทรูป (ปสาทจมูก) ชิวหาปสาทรูป (ปสาทลิ้น) สัทรูป (เสียง) และหทยรูป (หัวใจ)

กลุ่มที่ ๒ อนิปันนรูป

อนิปันนรูป เป็นรูปที่ไม่ใช่รูปแท้ เพราะเป็นรูปที่ไม่มีสภาวะประจำตัวโดยเฉพาะ ไม่มีสามัญลักษณะทั้ง ๓ ประจำอยู่ คือ ความไม่เที่ยงแท้ (อนิจจัง) ทนอยู่ในสภาพเดิมไม่ได้ (ทุกขัง) และบังคับบัญชาไม่ได้ (อนัตตา) ไม่มีการแตกดับสลายไป ด้วยความเย็นหรือความร้อน เหมือนนิปันนรูปดังกล่าวมาแล้วข้างต้น

อนิปันนรูปต้องอิงอาศัยนิปันนรูป จึงจะเกิดขึ้นได้ ถ้าไม่มีนิปันนรูปแล้ว อนิปันนรูปก็เกิดขึ้นไม่ได้ เช่น ปริจเฉทรูป คือ ช่องว่าง ตัวอย่างเช่น นิ้วมือ หรือนิ้วเท้า ถ้านิ้วมือหรือนิ้วเท้าติดเป็นแผ่นเดียวกัน เราก็นับไม่ได้ว่านิ้วมือมี ๕ นิ้ว หรือนิ้วเท้ามี ๕ นิ้ว ช่องว่างจึงจัดเป็นรูปๆ หนึ่ง ซึ่งทำหน้าที่คั่นไม่ให้สิ่งทั้งหลายติดกันเท่านั้น ทำให้นับเป็นจำนวนได้ ดังนั้น ช่องว่าง จึงไม่จัดเป็นรูปที่แท้จริง ดังนั้น อนิปันนรูปทั้งหมดจึงไม่สามารถที่จะนับเป็นจำนวนอย่างนิปันนรูปดังกล่าวมาแล้วได้

อนิปันนรูป จัดเป็นรูป ๔ หมวด คือ ปริจเฉทรูป วิญญูติรูป วิการรูป ลักษณะรูป รูปทั้ง ๔ หมวดนี้ยังอาจเรียกได้ว่าอรูปรูป ได้อีก เพราะรูปเหล่านี้ไม่ปรากฏเป็นลักษณะเลย เราจะรู้รูปเหล่านี้ได้ต้องอาศัยรูปที่ปรากฏเป็นลักษณะ ความแตกดับของรูปเหล่านี้แม้จะไม่ปรากฏโดยลำพังตนเอง ก็ปรากฏตามรูปที่มีรูปเป็นลักษณะ เพราะอาศัยรูปที่มีรูปเป็นลักษณะเป็นไป ส่วน

การที่เรียกนิปผันนรูปเหล่านี้ว่า อรูป ก็ไม่ได้หมายความว่า เป็นรูปที่ไม่มีรูป คือรูปที่ไม่ปรากฏ ความแตกต่างโดยชัดเจน แต่ปรากฏความแตกต่างไปตามรูปที่ปรากฏรูปเป็นลักษณะโดยชัดเจน

๔.๘ ปริเฉทรูป ๑

ปริเฉทรูป คือ ช่องว่างในกาย รูปประเภทนี้ได้แก่อากาศหรือช่องว่างเป็นที่กำหนดใน ระหว่างรูปทั้งสองเพื่อไม่ให้ติดต่อกัน

๔.๙ วิญญัตติรูป ๒

วิญญัตติรูป คือ รูปที่แสดงให้ผู้อื่นรู้ความหมายหรือรู้ความประสงค์ วิญญัตติรูปจะ เคลื่อนไหวต้องมีจิตสั่งงานให้เคลื่อนไหวทางกาย ทางวาจา นิ่งนอน ยืน เดิน พูดเสียงดัง พูดค่อย พูดเพราะ พูดไม่เพราะ ก็อยู่ที่วิญญัตติรูป โดยจิตสั่งรูปชุดนี้ให้ทำงาน มี ๒ ประเภท คือ

๑) กายวิญญัตติ คือ การเคลื่อนไหวของรูปให้รู้ความประสงค์ทางกาย ได้แก่ กิริยาแห่งกาย ที่แสดงออกเพื่อให้รู้ความหมาย เช่น การพยักหน้ารับคำ สันศิระชะปฏิเสศ หรือความเคลื่อนไหว แห่งกาย มีการก้าวหน้าและถอยหลัง เป็นต้น

๒) วจวิญญัตติ คือ การเคลื่อนไหวของรูปทางวาจา ให้รู้ความประสงค์ทางวาจา ได้แก่ กิริยาอาการแห่งวาจาที่เปล่งถ้อยคำให้ผู้อื่นรู้ความหมาย

๔.๑๐ วิการรูป ๓

วิการรูป คือ รูปที่แสดงอาการพิเศษของนิปผันนรูปให้ปรากฏมี ๓ ประเภท คือ

๑) ความเบาแห่งรูป ได้แก่ ความสละสลวยแห่งรูป มีความไม่หนัก มีความคล่องแคล่ว เรียกว่า ลหุตารูป

๒) ความอ่อนแห่งรูป ได้แก่ ความไม่แข็งกระด้าง ความไม่ขัดข้องในกิริยาทั้งปวง เรียกว่า มุทุตารูป

๓) ความควรแก่การงานแห่งรูป คือ ความคล้อยตามความกระทำของร่างกาย เรียกว่า กัมมัณุตารูป

วิการรูปทั้ง ๓ นี้อาศัยธาตุทั้ง ๔ เมื่อธาตุทั้ง ๔ เป็นปกติ ความเบา ความอ่อน ความ คล่องแคล่วของรูปย่อมเป็นไปดี วิการรูปทั้ง ๓ นี้ ขณะเกิดขึ้นย่อมเกิดขึ้นพร้อมกัน ต่างแต่อาการ กัน วิการรูปเกิดพร้อมหรือไม่เกิดพร้อมกันกับวิญญัตติรูปก็ได้ ถ้าวิญญัตติรูปเกิดพร้อมวิการรูป วิญญัตติรูปนั้นก็จะมีความเบา ความอ่อน ความควรแก่การงานก็จะเกิดขึ้นทันที กล่าวคือ การ เคลื่อนไหวทางกายก็จะรู้สึกเบา อ่อนโยน คล่องแคล่ว ควรแก่การงาน การเคลื่อนไหวทางวาจา

เช่น การพูด การบรรยาย ก็จะมีความเบา ความอ่อนโยน ความคล่องแคล่ว ควรแก่การงานเกิดขึ้น
ทันที วิการรูปต้องเกิดขึ้นแก่สิ่งมีชีวิตเท่านั้น สิ่งไม่มีชีวิตไม่มีวิการรูป

๔.๑๑ ลักษณะรูป ๔

ลักษณะรูป คือ รูปที่แสดงความเกิดขึ้น ความเจริญ ความเสื่อม และความดับไปให้ปรากฏ
มี ๔ ประเภท คือ

๑) อุปจยรูป ได้แก่ ความเติบโตขึ้น ความเกิดขึ้นเจริญขึ้นแห่งรูป ตั้งแต่แรกเกิดจนเติบโต
ปรากฏรูปร่างลักษณะสมบูรณ์

๒) สันตติรูป ได้แก่ ความสืบเนื่องต่อแห่งรูปต่อจากนั้น โดยไม่เข้าไปตัดรอนรูปเก่า คือการ
เกิดขึ้นเจริญขึ้นแทนรูปเก่า เช่นชนเก่าหลุดล่วงไป ชนใหม่ขึ้นแทนหรือความเป็นเด็กเล็กก่อน
หายไป ความเป็นเด็กเติบโตเกิดแทน ความเป็นเด็กเติบโตหาย ความเป็นหนุ่มเป็นสาวเกิดแทน
เป็นต้น ความต่อเนื่องกันโดยไม่ทำลายตัดรอนรูปเก่าให้ปรากฏ

๓) ชรตารูป ได้แก่ ความทรุดโทรม คร่ำคร่าของรูป ซึ่งเข้าไปขัดขวางหรือตัดรอนความสืบ
ต่อเนื่องของรูปไม่ให้เป็นไปด้วยดี ทำให้มีความเปลี่ยนแปลงแห่งสันตติรูปปรากฏขึ้น เช่นความ
ห่อหมกแห่งรูปกาย ความเหี่ยวแห้งเป็นริ้วรอยแห่งผิวหนัง ความเสื่อมถอยแห่งเรียวแรง เป็นต้น แสดง
ให้เห็นว่าสันตติรูปทำหน้าที่ของตนไม่ได้ หรือเสื่อมกำลัง เพราะชรตารูปเกิดขึ้นตัดรอน

๔) อนิจจตารูป ได้แก่ ความไม่ยั่งยืน ไม่เที่ยงถาวร ตั้งอยู่ตามสภาพไม่ได้นาน มีความ
ปรากฏขึ้นแล้ว ย่อมมีความเสื่อมสลายแตกดับไปเป็นธรรมดา เพราะรูปธรรมนี้อาศัยเหตุปรากฏ
ขึ้น เมื่อสิ้นเหตุก็สลายไป ไม่มีรูปธรรมใดจะตั้งอยู่ยั่งยืนตลอดกาล โดยเฉพาะรูปร่างกายของคน
และสัตว์ ย่อมเป็นสภาพที่แตกสลายง่าย และมีระยะเวลาสั้นน้อยนิดเดียว ไม่มีความเที่ยงแท้ถาวร ไม่
ตั้งอยู่นาน

๗. ข้อใดต่อไปนี้เป็นไฟแท้ ?

ก. ไฟถ่าน	ข. ไฟฟ้า
ค. ความร้อน-เย็น	ง. ไฟที่ทำให้กายอุ่น
จ. ไฟที่ย่อยอาหาร	

๘. ข้อใดต่อไปนี้เป็นลมแท้ ?

ก. ความไหว-ตึง	ข. ลมบก
ค. ลมทะเล	ง. การผายลม
จ. การเหว	

๙. ข้อใดต่อไปนี้เป็นจิตอยู่ในกลุ่มปสาทรูป ?

ก. ตา	ข. หู
ค. จมูก	ง. กายปสาท
จ. ถูกทุกข้อ	

๑๐. รูป เสียง กลิ่น รส จัดอยู่ในรูปกลุ่มใด ?

ก. ปสาทรูป	ข. มหาภูตรูป
ค. วิสัย / โคจรรูป	ง. นิปผันนรูป
จ. ข้อ ก และ ค	

๑๑. ภาวรูป มีสิ่งใดเป็นเครื่องแสดงให้ทราบ ?

ก. รูปร่างสีณฐาน	ข. เครื่องหมายเพศ
ค. อุปนิสัย	ง. กิริยาอาการ
จ. ถูกทุกข้อ	

๑๒. ก้อนเนื้อในหัวใจ รูปร่างคล้ายดอกบัวตูมที่เกาะกลีบนอกออกแล้ว ขนาดประมาณเท่ากำมือ มีสีคล้ายกลีบบัวแดง เรียกว่า ?

ก. หัวใจ	ข. หทัยวัตถุ
ค. หทัยรูป	ง. ชีวิตรูป
จ. ชีวิตินทรีย์	

๑๓. อาหารรูป ได้แก่ อาหารในข้อใด ?

ก. แองไก่	ข. ลาบเลือด
ค. ลาบปลาดุก	ง. ก้อยกุ้ง
จ. สารอาหาร	

๑๔. ข้อใดต่อไปนี้ จัดเป็นกายวิญญูติรูป ?

ก. การวิ่ง	ข. การเดิน
ค. การพยักหน้า	ง. การนั่ง
จ. ถูกทุกข้อ	

๑๕. ความเจริญเติบโตของรูปตั้งแต่แรกเกิดเติบโตจนปรากฏรูปร่างสมบูรณ์ เรียกว่าอะไร ?

ก. อุปายรูป	ข. สันตติรูป
ค. ชรตารูป	ง. ทุกขตารูป
จ. อนิจจตารูป	

๑๖. การที่ชนเก่าหลุดร่วงไป ชนใหม่เกิดขึ้นแทน หรือความเป็นเด็กเล็กหาย ความเป็นเด็กโตเกิดแทน เรียกว่าอะไร ?

ก. อนิจจตารูป	ข. อุปายรูป
ค. ทุกขตารูป	ง. ชรตารูป
จ. สันตติรูป	

๑๗. ความลดน้อยลงเสื่อมถอยของเรียวแรง ร็วรอยของผิวหนัง เรียกว่าอะไร ?

ก. สันตติรูป	ข. อุปายรูป
ค. ทุกขตารูป	ง. อนิจจตารูป
จ. ชรตารูป	

๑๘. ความมีปรากฏขึ้นแล้ว เสื่อมถอย แดกดับไปไม่ถาวร เป็นลักษณะของรูปใด ?

ก. อนัตตารูป
ข. อุปายรูป
ค. ทุกขตารูป
ง. อนิจจตารูป
จ. ชรตารูป

๑๙. ข้อใดต่อไปนี้เป็นกายวิญญัติรูป ?

- ก. การพูด
- ข. การเดิน
- ค. การตะโกน
- ง. การพยักหน้า
- จ. ข้อ ข และ ง ถูกต้อง

๒๐. ความไม่แข็งกระด้าง ความไม่ขัดข้องในกิริยาทั้งปวง จัดเป็นรูปอะไร ?

- ก. อรูปจยรูป
- ข. ลหุตารูป
- ค. มหุตารูป
- ง. กัมมัณฺญตารูป
- จ. อนิจจตารูป

บทที่ ๕ ทศนะเรื่องนิพพาน

๑. ทุภข์ ๑๐ ประการ

ตามหลักอริยสัจ ๔ ข้อที่ ๒ คือ สมุทัยอริยสัจ ได้แก่ สาเหตุของทุภข์นั้น ได้แก่ ตัณหา เพราะเป็นสาเหตุให้ทุภข์เกิด หรือเป็นแดนเกิดแห่งทุภข์ ตัณหานั้นรู้เห็นได้ยาก ไม่ปรากฏแจ่มแจ้ง เหมือนทุภข์ ส่วนทุภข์ซึ่งเป็นผลนั้นปรากฏแจ่มแจ้ง ดังนั้น ในอริยสัจ ๔ ประการ ท่านจึงแสดงทุภข์ก่อน โดยทุภข์นั้นจัดเป็นหมวด ได้ ๑๐ หมวด คือ

- ๑) สภาวะทุภข์ ได้แก่ ทุภข์ที่มีประจำสังขารอยู่เป็นปกติ คือ ชาติ ชรา มรณะ
- ๒) ปกิณณกทุภข์ ได้แก่ ทุภข์จรหรือทุภข์ที่เกิดขึ้นเป็นบางครั้งคราว คือ ความเหงาใจ (โศก) ความสะอื้นอาลัยหรือความคร่ำครวญ (ปริเทว) ความเจ็บกาย (ทุภข์) ความเสียใจความเจ็บใจ (โทมนัส) ความคับแค้นใจ (อุปายาส)
- ๓) นิพัตถทุภข์ ได้แก่ ทุภข์ที่เกิดเป็นประจำ คือ หนาว ร้อน หิว กระจาย ปวดอุจจาระ ปวดปัสสาวะ
- ๔) พยาธิทุภข์ ได้แก่ ทุภข์เวทนาที่ต่าง ๆ ที่เกิดจากการที่อวัยวะต่างๆ ไม่ทำหน้าที่ตามปกติ
- ๕) สันตปาทุภข์ ได้แก่ ความร้อนรุ่ม คือ ความกระวนกระวายภายในเพราะถูกไฟกิเลส กล่าวคือ ราคะ โทสะ โมหะ เภา
- ๖) วิปากทุภข์ ได้แก่ ทุภข์ซึ่งเป็นผลกรรม คือ ความความเดือดร้อนใจ ซึ่งเกิดจากการเสวยผลของกรรมชั่วที่ตนได้ทำเอาไว้
- ๗) สหคตทุภข์ ได้แก่ ทุภข์ที่มาคู่กัน หรือทุภข์ที่กำกับกัน คือ ทุภข์ซึ่งเกิดจากการเปลี่ยนแปลงของสิ่งที่ปรารถนามาเป็นสิ่งที่ไม่น่าปรารถนา หรือเรียกว่า วิปริณามทุภข์ เช่น เสื่อมลาภ เสื่อมยศ เป็นต้น
- ๘) อาหารปริเยฐทุภข์ ได้แก่ ทุภข์ที่เกิดมาจากความยากลำบากในการการทำมาหากินเลี้ยงชีวิต
- ๙) วิวาทมูลกทุภข์ ได้แก่ ทุภข์ที่เกิดจากการทะเลาะวิวาท คือ ความกัวแค้น ความหวาดหวั่น เป็นต้น
- ๑๐) ทุภข์ขันธ ได้แก่ ทุภข์รบกวนหรือกองทุภข์ คือ ขันธ ๕ เพราะเป็นที่รวมแห่งทุภข์ทั้งปวง เพราะทุภข์หมดที่กล่าวมานั้นอาศัยขันธ ๕ นี้เกิดขึ้น เจริญขึ้นและเป็นไป

๒. ความหมายของนิพพาน

ตามรูปศัพท์ คำว่า นิพพาน มาจากคำว่า นิ แปลว่า พ้นจาก, ไม่มี และคำว่า วาน แปลว่า ตัณหา รวมความจึงแปลว่า ธรรมที่พ้นจากตัณหา

ตามเนื้อความ นิพพาน หมายถึง สภาวะสิ้นทุกข์ หรือพ้นทุกข์ คือพ้นจากตัณหาซึ่งเป็นต้นเหตุแห่งทุกข์ ซึ่งมีผลคือความสงบสุขหรือสันติสุข หรืออาจจะกล่าวได้ว่า ความสิ้นไปแห่งตัณหาก็คือนิพพานนั่นเอง หรืออาจจะหมายถึง ธรรมเป็นเหตุสิ้นไปแห่งราคะ ธรรมเป็นเหตุสิ้นไปแห่งโทสะ ธรรมเป็นเหตุสิ้นไปแห่งโมหะ ก็ได้

การที่นิพพานมีความหมายเช่นนี้ เพราะทุกข์ทั้ง ๑๐ ประการนั้นเกิดจากตัณหา ซึ่งได้แก่ความทะยานดินรนอยากได้ อยากพ้นอย่างแรง มี ๓ ประเภท คือ

๑) กามตัณหา ได้แก่ ความอยากมี อยากได้ใน การแสหาอารมณ์ที่ชอบใจ

๒) ภวตัณหา ได้แก่ ความอยากเป็นสิ่งนั้นสิ่งนี้

๓) วิภวตัณหา ได้แก่ ความไม่อยากเป็น ความอยากหลุดพ้นไปจากสภาพที่เป็นอยู่

ตัณหา ๓ ประการนี้ คือ ตัวกิเลสที่เป็นเหตุให้ทำกรรม เมื่อทำกรรมแล้ว กรรมย่อมให้ผลตามสมควรแก่กรรมที่ได้กระทำลงไป เมื่อได้รับหรือเสวยผลของกรรมเข้าแล้ว กิเลสก็เกิดขึ้นอีกแล้วให้ทำกรรมใหม่อีก ผลหรือวิบากกรรมก็เกิดขึ้นเวียนกันไปอยู่เช่นนี้ การวนเวียนอย่างนี้เรียกว่า วัฏฏะ ซึ่งแปลว่า วนเวียน

ความขาดสายของวัฏฏะจะเกิดขึ้นได้ เพราะสาเหตุขาดสิ้นลง ดังนั้น เมื่อตัณหาซึ่งเป็นกิเลสขาดสิ้นลงเมื่อใด การวนเวียนของวัฏฏะก็ขาดลงเมื่อนั้น ตัณหาก็คือกิเลสวัฏฏะเป็นต้นเหตุของการเวียนว่าตายเกิด ส่วนความสิ้นตัณหาก็คือความขาดตอนแห่งกิเลสวัฏฏะ ซึ่งจะตัดขาดได้ก็ด้วยความเป็นพระอรหันต์เท่านั้นหรือที่เรียกว่า การบรรลุพระนิพพาน ซึ่งมีผลคือสันติสุข สุขอันสงบหรือบรมสุข สุขยิ่งยวด เหตุทุกข์ทั้งสิ้นซึ่งมีอุปาทานขันธเป็นที่รวมยอดสูญสิ้นไป เพราะเหตุตัณหาอันเป็นแดนเกิดแห่งทุกข์ถูกทำลายแล้วโดยสิ้นเชิง

๓. สภาวะของนิพพาน

ลักษณะโดยทั่วไปของนิพพานมีเพียงหนึ่งเดียวเท่านั้น คือ อนัตตลักษณะ เพราะนิพพานเป็นสิ่งว่างเปล่า ปราศจากตัวตน บังคับบัญชาไม่ได้ ไม่มีการเกิด แก่ เจ็บ ตาย

ส่วนลักษณะเฉพาะ (วิเศษลักษณะ) ของนิพพานมี ๓ ประการ คือ มีความสงบจากเพลิงทุกข์ มีความไม่แตกดับ ไม่มีนิमितเครื่องหมายและมีความออกไปจากภพเป็นผล

สภาวะของนิพพานที่กล่าวแล้วข้างต้นนั้น มีความหมาย ดังนี้ คือ

- ๑) ปทฺ์ แปลว่า นิพพานเป็นธรรมชาติชนิดหนึ่งซึ่งเข้าถึงได้
- ๒) อจฺจุตฺ์ แปลว่า นิพพานเป็นธรรมไม่ตาย ไม่มีความเกิด และไม่มีความตาย
- ๓) อจฺจุตฺ์ แปลว่า นิพพานก้าวล่วงขั้นที่ ๕ ซึ่งเป็นอดีตและอนาคต เป็นสิ่งที่พ้นกาลทั้ง ๓
- ๔) อสงฺขตฺ์ แปลว่า นิพพานไม่ถูกปรุงแต่งด้วยปัจจัย หมายความว่า นิพพานนี้ไม่ใช่จิตเจตสิก รูป เพราะสิ่งเหล่านี้เป็นสภาวะธรรมที่เกิดขึ้นโดยมีปัจจัยปรุงแต่ง แต่นิพพานเป็นสภาวะธรรมที่ปราศจากการปรุงแต่ง

๓. ผลของพระนิพพาน

ผลของพระนิพพาน มีเพียงอย่างเดียว คือ ความสิ้นทุกข์โดยประการทั้งปวงแล้ว ดังนั้น นิพพาน จึงมีประเภทเดียว คือ สันติสุข หรือบรมสุข ดังพระพุทธพจน์ในพระธรรมบทว่า

นตฺถิ สฺนตฺติปฺริ สฺขํ แปลความว่า สุขอื่นจากสุขที่เกิดจากความสงบ ย่อมไม่มี

นิพพานํ ปรมํ สฺขํ แปลความว่า นิพพานเป็นสุขอย่างยิ่งยวด

จากพระพุทธพจน์ข้างต้นนี้ มีความหมายว่า นิพพานเป็น สุขที่ปราศจากเครื่องล่อ (อามิส) พาให้ติด ให้หลงให้มัวเมา หรือเรียกว่า นิรามิสสุข เพราะนิพพานเป็นสภาวะที่ปราศจากจากธรรมที่ประกอบไว้ให้ติด ให้หลง ให้มัวเมา ที่ยึดสัตว์ไว้ให้หลง ให้ติด ให้มัวเมา อยู่ในกาม ในภพ เป็นต้น ซึ่งเป็นเหตุหมกมุ่นอยู่ในกองทุกข์โดยประการทั้งปวง นิพพานปราศจากธรรมเหล่านี้ เป็นธรรมอันยิ่งยวดกว่าธรรมทั้งหลาย

ดังนั้น เมื่อกล่าวโดยผลคือความสงบสุขหรือบรมสุข นิพพาน จึงมีความหมายว่า สภาวะเป็นที่ดับเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ ผลที่ตามมาก็คือความสงบ ความเย็น เพราะเมื่อความกำหนัด (ราคะ) ความประทุษร้าย (โทสะ) ความหลง (โมหะ) เกิดขึ้นกับจิต ก็จะทำให้จิตใจศรัทธามองขุนมัว เปรี้ยวร้อน กระสับกระส่าย เหมือนกับถูกไฟเผาผลาญ จึงเรียกว่า เพลิงกิเลส

ความเกิด (ชาติ) ความแก่ (ชรา) ความตาย (มรณะ) ความแค้นใจ (โสภ) ความสะอื้นอาลัย (ปริเทว) ความเจ็บกาย (ทุกข์) ความเสียใจความเจ็บใจ (โทมนัส) ความคับแค้นใจ (อุปายาส) สิ่งเหล่านี้ล้วนเป็นเหตุแห่งความทุกข์และเป็นตัวทุกข์แผดเผาสัตว์ให้เปรี้ยวร้อนดังถูกเพลิงไหม้ จึงเรียกว่า เพลิงทุกข์

ทุกข์ ๒ ประเภทนี้ไม่มีในพระนิพพาน ดับสิ้นไปเพราะอาศัยนิพพาน ดังนั้น นิพพาน จึงหมายถึง สภาวะเป็นที่ดับดับเพลิงกิเลสและเพลิงทุกข์ นิพพานจึงเป็นสถานที่ซึ่งอุดมไปด้วยความสุขเพียงอย่างเดียว

๔. นิพพาน ๒ ประเภท

เมื่อกล่าวโดยผล นิพพานมีเพียงประเภทเดียว คือ ความสงบสุข แต่เมื่อกล่าวโดยการบรรยายโดยนัยอื่นหรือโดยการดับกิเลส นั้น นิพพานจัดเป็น ๒ ประเภท คือ

๑) สอุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสแต่ยังมีขันธ์ ๕ เหลือ หรือดับกิเลสแต่ยังมีชีวิตอยู่ กล่าวคือ ความที่กิเลสดับไปหมดอย่างเด็ดขาด (สมุจเฉตปหาน) ด้วยการทำลายด้วยความเป็นพระอรหันต์ (อรหัตตมรรคญาณ) แต่ขันธ์ ๕ ยังดำรงอยู่ เป็นไปอยู่ ซึ่งก็ได้แก่ พระอรหันต์ ที่ตัดกิเลสได้ขาดเด็ดแล้ว แต่ยังมีชีวิตอยู่ ยังมีการดื่มการบริโภคและการบริหารชั้นธออยู่อย่างคนธรรมดาสามัญ

๒) อนุปาทิเสสนิพพาน ได้แก่ การดับกิเลสไม่มีขันธ์ ๕ เหลือ หรือดับกิเลสด้วยสิ้นชีวิตด้วย กล่าวคือ ความดับขันธ์ ๕ ที่ตณหาและทิวฐิไม่เข้าไปยึดถือแล้ว ได้แก่ พระอรหันต์ที่สิ้นชีวิตแล้วนั่นเอง

นิพพานทั้ง ๒ ประเภทนี้ แสดงให้เห็นว่า นิพพานนี้มีทั้งภายในและภายนอก กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพานจัดเป็นการดับกิเลส (กิเลสนิพพาน) ได้แก่ นิพพานที่เป็นไปภายใน เพราะกิเลสนั้นเป็นเจตสิกธรรมที่เกิดขึ้นในใจแล้วทำให้เศร้าหมองตามสภาพแห่งตน การปฏิบัติธรรมเพื่อกำจัดเจตสิกธรรมประเภทนั้นไม่ให้เกิดกับจิตได้โดยเด็ดขาดสิ้นเชิง ย่อมทำให้จิตสภาพที่หมดจดสะอาดเป็นจิตที่พ้นแล้วจากเครื่องเศร้าหมอง ความหลุดพ้นแห่งจิต จึงหมายถึงความดับสนิทแห่งอกุศลเจตสิกทั้งปวง เป็นความพ้นอย่างเด็ดขาด

ส่วนความดับสนิทแห่งรูปขันธ์ ซึ่งเป็นที่อาศัยแห่งจิตและเจตสิกที่หลุดพ้นแล้ว เป็นจิตที่บริสุทธิ์ ปราศจากอกุศลเจตสิกทั้งปวง เรียกว่า นิพพาน กล่าวคือ อนุปาทิเสสนิพพาน เรียกว่า นิพพานที่เป็นไปในภายนอก แตกต่างจากความดับแห่งรูปขันธ์ของสัตว์โดยทั่วไปที่มีจิตใจยังไม่หลุดพ้นจากกิเลส ซึ่งเรียกว่า มรณะหรือความตาย

นิพพาน ๒ ประเภทนี้ มุ่งแสดงถึงสภาวะผู้บรรลุนิพพาน กล่าวคือ สอุปาทิเสสนิพพานนั้น จิตเป็นผู้บรรลู่ ส่วนอนุปาทิเสสนิพพานนั้น รูปขันธ์เป็นผู้บรรลู่ หมายความว่า ทั้งจิตทั้งรูปขันธ์ของบุคคลผู้บำเพ็ญเพียร อบรมบารมีแล้วย่อมสามารถบรรลุนิพพานได้ เมื่อจิตบรรลุนิพพานก็เรียกว่า สอุปาทิเสสนิพพาน เมื่อรูปขันธ์ของท่านบรรลุนิพพาน ก็เรียกว่า อนุปาทิเสสนิพพาน

จิตที่บรรลุนิพพาน คือ จิตที่ละสังโยชน์ได้ทั้ง ๑๐ ประการได้เด็ดขาด คือ

- ๑) สักกายทิฏฐิ คือ ความเห็นเป็นเหตุถือตัวถือตน
- ๒) วิจิกิจฉา คือ ความลังเลเป็นเหตุไม่แน่ใจในการปฏิบัติของตน

๓) สีสัพทปรามาส คือ ความเชื่อถือศักดิ์สิทธิ์ด้วยเข้าใจว่าจะมีด้วยศีลหรือการปฏิบัติ
อย่างนั้นอย่างนี้ ล่วงธรรมดาวิสัย

๔) กามราคะ คือ ความกำหนดด้วยอำนาจกิเลสกาม

๕) ปฏิฆะ คือ ความกระทบกระทั่งแห่งจิต ได้แก่ ความหงุดหงิดด้วยอำนาจโทสะ

๖) รูปราคะ คือ ความติดใจในรูปธรรม

๗) อรูปราคะ คือ ความติดใจในอรูปธรรม

๘) มานะ คือ ความสำคัญตัวว่าเป็นนั่นเป็นนี่

๙) อุทธัจจะ คือ ความคิดพล่าน ฟุ้งซ่าน ไม่สงบนิ่ง

๑๐) อวิชชา คือ ความหลงไม่รู้จริง

ธรรม ๑๐ ประการนี้ เรียกว่า สังโยชน์ เพราะผูกใจสัตว์ให้ติดให้มัวเมาให้ลุ่มหลงอยู่ในกอง
ทุกข์ไม่สามารถจะพ้นไปได้ ซึ่งก็ได้แก่ อกุศลเจตสิกนั่นเอง จิตที่ละธรรม ๑๐ ประการนี้ได้อย่าง
เด็ดขาด จึงชื่อว่า จิตบรรลุนิพพาน ส่วนรูปขันธ์ที่จิตถึงนิพพานแล้วนี้ อาศัยเป็นไปในนั้นย่อมเป็นรูป
ขันธ์ที่หมดจด คือมีกายกรรม วจีกรรม และมโนกรรม อันบริสุทธิ์ผุดผ่อง เมื่อถึงคราวรูปขันธ์
แตกดับ จึงชื่อว่ารูปขันธ์นั้นบรรลุนิพพาน

๕. นิพพาน ๓ ประเภท

นอกจากนิพพานจะจัดออกตามอาการที่ดับกิเลสแล้ว ท่านยังจัดนิพพานออกตามวิธีการ
บรรลุนิพพานหรืออาการบรรลุนิพพานอีกด้วย กล่าวคือ การที่บุคคลผู้ปฏิบัติธรรมเพื่อบรรลุนิพพานนั้น ได้ยึดเอา
อารมณ์ต่าง กัน ๓ อย่าง ได้แก่ วิธีเจริญวิปัสสนายึดอารมณ์คนละอย่าง ได้แก่ การพิจารณาสังขาร
ยกขึ้นสู่ไตรลักษณ์คือ ทุกขตา ความเป็นทุกข์แห่งสังขาร อนิจจตา ความไม่เที่ยงแห่งสังขาร และ
อนัตตตา ความไม่ใช่ตัวไม่ใช่ตนแห่งสังขาร แต่ผลแห่งการปฏิบัติเป็นอย่างเดียวกัน คือ การได้
บรรลุนิพพาน อาจกล่าวได้ว่า การบำเพ็ญวิปัสสนาแตกต่างกันโดยอารมณ์ เปรียบเหมือนการ
เดินทางไปกรุงเทพมหานคร โดย ๓ วิธี คือ การเดิน การขึ้นรถ และการขึ้นเครื่องบิน บุคคลใดชอบ
เดินเดินไป บุคคลใดมีรถหรือชอบนั่งรถก็ขึ้นนั่งรถไป บุคคลใดชอบความรวดเร็วก็ขึ้นเครื่องบินไป
แต่ก็สามารถเดินทางไปถึงกรุงเทพมหานครได้เช่นเดียวกันทุกคน ดังนั้น โดยวิธีการที่บรรลุนิพพานจึงจัดเป็น ๓ ประเภท คือ

(๑) สุญญตนิพพาน คำว่า สุญญต แปลว่า ว่าง หมายความว่า ว่างจากราคะ โทสะ
โมหะ ได้แก่ นิพพานที่บุคคลผู้บำเพ็ญวิปัสสนา ยึดเอาอนัตตลักษณะเป็นอารมณ์ คือ พิจารณา
ตามเห็นสังขารว่า มิใช่สัตว์ บุคคล ตัวตนเราเขา จนถอนความเห็นที่ว่าตัวตนเราเขา (อัตตานุทิฏฐิ)
เสียได้ ไม่ยึดมั่นถือมั่นด้วยอำนาจแห่งตณหา มานะ ทิฏฐิ จิตจึงหลุดพ้นบรรลุนิพพาน

(๒) อนิมิตตนิพพาน คำว่า อนิมิตตะ แปลว่า ไม่มีนิมิตเครื่องหมาย หมายความว่า ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นนิมิตเครื่องหมาย ได้แก่ นิพพานที่บุคคลผู้บำเพ็ญวิปัสสนายึดเอาอนิจจลักษณะเป็นอารมณ์ คือ พิจารณาตามเห็นสังขารว่าไม่เที่ยงแท้ถาวร ไม่มั่นคง เป็นไปชั่วระยะเวลา นิดหน่อย จนหายหลงผิดสำคัญผิดในสังขารว่าเที่ยงว่าถาวรเสียได้ ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน จนจิตหลุดพ้นบรรลุนิพพาน

(๓) อัปปลินิตนิพพาน คำว่า อัปปลินิต แปลว่า ไม่มีที่ตั้ง หมายความว่า หมายความว่า ไม่มีราคะ โทสะ โมหะ เป็นที่ตั้ง (ปณิธิ) ได้แก่ นิพพานที่บุคคลผู้บำเพ็ญวิปัสสนายึดเอาทุกขลักษณะเป็นอารมณ์ คือ พิจารณาตามเห็นสังขารว่าเป็นทุกข์โดยส่วนเดียว จนเหนื่อยหน่ายในสังขาร หายรักหายหลงในสังขาร ไม่ถือมั่นด้วยอุปาทาน จิตจึงหลุดพ้นบรรลุนิพพาน

อย่างไรก็ตาม นิพพานทั้ง ๓ ประเภทซึ่งแบ่งออกตามวิธีการปฏิบัติเพื่อบรรลุนิพพานนี้ มีความหมายเป็นอันเดียวกันโดยผล กล่าวคือ การหลุดพ้นจากราคะ โทสะ โมหะ เหมือนกัน แต่การเรียกชื่อต่างกัน เพราะมีวิธีปฏิบัติหรือมีสิ่งที่เป็นอารมณ์ในการปฏิบัติเพื่อบรรลุที่แตกต่างกัน ได้แก่

- (๑) สุกญตนิพพาน มีอนัตตลักษณะเป็นอารมณ์
- (๒) อนิมิตตนิพพาน มีอนิจจลักษณะเป็นอารมณ์
- (๓) อัปปลินิตนิพพาน มีทุกขลักษณะเป็นอารมณ์

แบบฝึกหัดท้ายบท

จงตอบคำถามต่อไปนี้

๑. ในการแสดงทศนะเรื่องนิพพาน เพราะเหตุใด ท่านจึงต้องแสดงทศนะเรื่องความทุกข์ ประกอบด้วย จงอธิบายเหตุผลตรามื่อนักศึกษาเข้าใจมาพอสังเขป

๒. ตามทศนะของพระพุทธศาสนา ท่านแบ่งประเภทของทุกข์ไว้อย่างไร และทุกข์ในข้อใด เป็นใหญ่ที่สุด เพราะเหตุใด จงอธิบาย

๓. จงอธิบายความหมายของคำว่า นิพพาน มาดู และตามทศนะของนักศึกษาคความหมายดังกล่าวปรากฏในชีวิตประจำวันหรือไม่ จงยกตัวอย่างประกอบการอธิบาย

๔. นิพพานในความหมายของการดับกิเลสโดยสิ้นเชิงนับเป็นเรื่องที่ดูเหมือนว่าไกลเกินเอื้อมสำหรับคนมีกิเลส นักศึกษาจะประยุกต์ใช้ความหมายของนิพพานดังกล่าวมาใช้ในชีวิตประจำวันอย่างไร จงอธิบายพร้อมยกตัวอย่างประกอบ

๕. วิธีการจัดประเภทของนิพพานออกเป็น ๑ ประเภท ๒ ประเภท และ ๓ ประเภท ท่านใช้หลักเกณฑ์ใดในการจัด และแต่ละประเภทนั้นมีอะไรบ้าง และมีความหมายอย่างไร จงอธิบายโดยย่อ พอให้เข้าใจ

๖. จงอธิบายสภาวะของนิพพานมาดู และจงแสดงทศนะว่าสภาวะของนิพพานเช่นนั้น เป็นไปได้หรือไม่

๗. จงแสดงความคิดเห็นว่า สิ่งที่เราเรียกว่านิพพานตามทศนะของพระพุทธศาสนานั้นมีอยู่จริงหรือไม่ เพราะเหตุใดจึงจำเป็นต้องสอนทศนะเรื่องนิพพาน ซึ่งดูเหมือนจะเป็นคำสอนที่หาข้อพิสูจน์ไม่ได้

๘. จงอธิบายความหมายของคำต่อไปนี้

(๑) สุกขนิพพาน

(๒) อนิมิตตนิพพาน

(๓) อัปปณิหิตนิพพาน

๙. สังโยชน์ คืออะไร มีกี่อย่าง อะไรบ้าง จงอธิบายโดยสรุป

๑๐. สอุปาทิเสสนิพพาน และอนุปาทิเสสนิพพาน ต่างกันอย่างไร จงอธิบาย

บรรณานุกรม

- กรมการศาสนา กระทรวงศึกษาธิการ. (๒๕๓๐). **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับสังคายนา**.
กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์การศาสนา.
- _____. (๒๕๔๖). **พระไตรปิฎกสิ่งที่ชาวพุทธต้องรู้**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (๒๕๔๓). **รู้จักพระไตรปิฎกเพื่อเป็นชาวพุทธที่แท้**. พิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (๒๕๔๓). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (๒๕๔๓). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ฉบับประมวลศัพท์**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- _____. (๒๕๔๓). **พุทธธรรม**. พิมพ์ครั้งที่ ๙. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระมหาณรงค์ จิตตโสภโณ. (๒๕๒๗). **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- พระเมธีธรรมาภรณ์. (๒๕๓๓). **พุทธศาสนากับปรัชญา**. กรุงเทพฯ : อมรินทร์ พรินติ้ง กรุ๊ป
จำกัด.
- มูลนิธิตั้งอยู่ในความไม่ประมาท. ๒๕๔๑. **คู่มือการฟังพระอภิธรรม**. กรุงเทพฯ ฯ :
มูลนิธิตั้งอยู่ในความไม่ประมาท.
- วรรณลลิตี ไวทยะเสวี, **คู่มือการศึกษาพระอภิธรรมมัตถสังคหะ**. กรุงเทพฯ ฯ : เนติกุล
การพิมพ์, ๒๕๓๕.
- วิศิษฐ์ ชัยสุวรรณ.(๒๕๔๗). **เอกสารประกอบการศึกษาพระอภิธรรมทาง
ไปรษณีย์**. กรุงเทพฯ ฯ : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สมเด็จพระญาณสังวร. (๒๕๔๙). **พระพุทธศาสนากับปรัชญา**. กรุงเทพฯ : บริษัท ส่องสยาม
จำกัด.
- เสนาะ ผดุงฉัตร. (๒๕๓๑). **ความรู้เบื้องต้นเกี่ยวกับพระไตรปิฎก**. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- สุจินต์ บริหารวนเขตต์. (๒๕๓๖). **ปรมัตถธรรมสังเขป จิตสังเขป และภาคผนวก**. กรุงเทพฯ :
โรงพิมพ์ชวนพิมพ์.

สุชีพ ปุณฺณานุกาภ. (๒๕๓๙). **พระไตรปิฎกฉบับสำหรับประชาชน**. พิมพ์ครั้งที่ ๑๖. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย.

_____. (๒๕๔๐). **คุณลักษณะพิเศษแห่งพระพุทธศาสนา**. กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์
มหาวิทยาลัยมหาจุฬาราชวิทยาลัย.

สุเชาว์ พลอยชุม. (๒๕๔๙). **พุทธปรัชญาในสุตตันตปิฎก**. กรุงเทพฯ :
มหาวิทยาลัยเกษตรศาสตร์.

